

A.Ü
DİL VE TARİH COĞRAFYA FAKÜLTESİ
İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

PRENS SABAHADDİN

1983-1984 YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZİ YÖNETEN
YARDIMCI DOÇENT Y. OĞUZOĞLU**

HAZIRLAYAN: MÜMİN ÜNALICI

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

GİRİŞ

I- PRENS SABAHADDİN'İN HAYATI

- a) Aile Çevresi
- b) Fikri Hazırlığı

II- PRENS SABAHADDİN'İN SİYASİ FAALİYETLERİ

A- PRENS SABAHADDİN'İN SİYASETE ATILIŞI

- a) Damat Mahmut Paşa ve Oğulları'nın Avrupa'ya Kaçışı ve Avrupa'daki Faaliyetleri
- b) Damat Mahmut Paşa Fransa ve İsviçre'de
- c) Damat Mahmut Paşa ve Oğulları Mısır'da
- d) Prens Sabahaddin Bey Mısır'dan Ne İçin ve Nasıl Ayrıldı.

B- I. JÖN TÜRK KONGRESİ

- a) Kongre Öncesindeki Durum
- b) Kongre'nin hazırlanışında Prens Sabahaddin'in Rolü ve I. Jön Türk Kongresi
- c) Jön Türklerin İkiye Ayrılması ve Kongrenin Dağılışı

C- PRENS SABAHADDİN'İN BİR İHTİLAL DENEMESİ VE SONUCU

D- TEŞEBBÜS'Ü ŞAHSİ VE ADEM-İ MERKEZİYET CEMİYETİNİN KURULUŞU VE FAALİYETLERİ

E- II. JÖN TÜRK KONGRESİ VE MESRİTİYET'İN İLÂNI

F- İTTİHAT TERAKKİNİN PRENS SABAHADDİN BEY TARAFTARLARINA KARŞI TAVİRLERİ VE PRENS'İN YURDA DÖNÜŞÜ

G- 31 MART VAK'ASINDA PRENS SABAHADDİN'İN ROLÜ VE BU VAK'ADAN SONRA İTTİHAT VE TERAKKİYE KARŞI GELİŞEN MUHALEFET

- a) Prens Sabahaddin'in Faaliyete Geçışı
- b) Prens Sabahaddin'in Avrupa'ya Dönüşü ve Avrupa'daki Muhalefet

c) Halâskâr Zabitan Hareketi ve Prens Sabahaddin

E- I. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA PRENS SABAHADDİN'İN FAALİYETLERİ

III- FİKİRLER

A- ETKİLENDİĞİ DÜŞÜNCELER

- a) Le Play Nazariyesi Hakkında Bilgi
- b) E.Demolins'in İleri Sürdüğü Fikirler ve Prens Sabahaddin'e Etkisi

B- SABAHADDİN BEY'İN DÜŞÜNCE, MESLEK, PROGRAM VE AMAÇLARI

C- SABAHADDİN BEY'İN TABİYE BAKIMINDAN DÜŞÜNME VE DAVRANMA TARZI

D- SABAHADDİN BEY'İN İSLÂMÇILIK HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ

E- SABAHADDİN BEY'İN TAŞRA TEŞKİLATI HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ

F- SABAHADDİN BEY'İN MÜSLÜMAN OLMAYAN AZINLIKLAR HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ

G- PRENS SABAHADDİN'İN "TÜRKİYE NASIL KURTARILABİLİR" ADLI ESERİNDE İLERİYE SÜRDÜĞÜ FİKİR VE TASARILAR

a) Merkezî İstinat

- 1- Sosyal Öğreti (Meslekî-İctimaî)
- 2- Science Socaiale (İlmi-İctimaî)

b) Sosyal Yapımız

- 1- Fikrî Kültür ve Sosyal Durum
- 2- Okullarımızın Sosyal Yapımızla İlişkileri
- 3- Mülkiyet Biçimi
- 4- Yönetim Hayatı Örgütü
- 5- Politika ve Asker Çevresi

c) Yeni Doğrultu

- 1- Yerel Hükümetler
- 2- İnzibat
- 3- Adliye
- 4- Mülkiyet
- 5- Ülke Servetlerinin İşletilmesi ve Bayındırlık
- 6- Öğretim ve Okullar
- 7- Maliye
- 8- Düzeltme Kuralları

d) Özel Hayatının Düzenlenmesi ve Bayındırlık

Ö N S Ö Z

Milletler, bütün fertler gibi yaşadıkları müddetçe hastalanırlar, zaman zaman küçük, büyük sıkıntı ve bunalımlara düşerler. Bu krizli dönemden çıkış yolunu bulan kişiler yine toplumun kendi içinden çıkar.

Bu kişilerin hareketleri topluma kimi zaman bilerek veya bilmiyerek zarar, kimi zamanda fayda verir. Topluma kendilerini kabul ettirenler ebediyen anılmağa hak kazanmış olurlar. Bazılarında dimağlardan silinir giderler. İyi niyetli olanlar unutulmuş olsalar bile, ergeç tarihin sayfalarında hak ettikleri yeri alacaklardır.

Türk toplumunun bunalımlı devirlerinde de kültuluş yolunu gösteren kişiler çıkmıştır. Bunlardan bazıları zamanla devlet kadrolarında görev alıp, fikirlerini uygulamaya koyma imkânı bulmuşlardır. Meselâ; Ahmet Rıza Bey, M. Kemal Atatürk..... fakat bazılarında fikriyat sahasından öteye gidememişler, düşüncelerini tatbik imkânı bulamamışlardır. Fikirleri bir kaç kitap, broşür ve gazete sayfalarında unutulup gitmiştir. Buna en güzel örneklerden biriside Prens Sabahaddin Bey'dir.

Prens Osmanlı toplumunu bunalımdan nasıl kurtarabileceği hususunda ömrünü harcamıştır. Fakat toplumların öz benliğindeki; var olan inanç birliği, örf adet, anane ve töre kanatimce prens tarafından hiç dikkate alınmamıştır. Bu önemli hususu bir misalle, akıl ve mantık süzgecine sunarsak, inkârı mümkün olmayan hakikatı ortaya çıkarmış oluruz.

Şöyleki; Trafik kazası veya herhangi bir yaralanmada, kan kaybından ölmek üzere olan kişi hastaneye kaldırıldığı zaman, bilinmiyorsa derhal kan grubu tesbit edilir. Kişiye kendi kan grubunun dışında bir kan verilirse ölür. Topumlarda tıpkı kişiler gibidir.

Kendi inanç, örf ve adet ve törelerinin dışında, başka toplumların kişileri gibi yetiştirilmek istenirse; toplum öz benliğinden uzaklaşır. Kısaca tarihin karanlıklarına gömülür gider. Prens Sabahaddin bu hakikatleri dikkate almadan Angli-Sakson tipi kişi yetiştirmekle Türkiye'nin kurtarılabilceği fikrini savunmuştur. Ömrünün üçte ikisini Paris'te geçiren Prens, Le Play ekolünün etkisi altında kalmıştır.

Bu ekolün en geçerli tarafı, çözümleyici metod, gözlem ve monografidir. Prens bu özellikleri ihtiva eden bir eserde bırakmamıştır.

Aşırı hırs insanları daima yanlış uygulamalara zorlar. Prens, siyasî faaliyetlerinde tarihi hataların arasında çarpınarak ömrünü tüketmiştir. Bu hataları gördükçe tarihte kurulan Türk devletlerinin yine Türkler tarafından nasıl yıkıldığı hakikatini unutmak mümkün olabilir mi?

Prens Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Fikrini Paris'ten Anadolu'yu seyrederek söylemiş olabilir. Çünkü, Sebahaddin Bey Le Play'ın kurmuş olduğu (SCIENCE SOCIALE) Ekolünden onun ünlü uygulayıcısı EDMOND DÖMOLINS'in 1897 yılında yayınlanan eserinden fazlaca etkilenmiştir. Türk Toplumunun öz benliği hiç dikkate alınmamıştır. İngiliz tipi kişi yetiştirmeye öncelik tanıyan Prens, İngilizlerin örf ve adetlerine sıkı sıkıya bağlı olduğu hususunda umutmuş görünüyor. Bir toplumu herşeyiyle silip atarak, başka bir toplum tipi yaratmanın akıl ve mantığa ters düştüğünü görmemezlikten gelerek ilim aleminde affı mümkün olmayan bir çelişkiye düşmüştür.

Toplumların kalkınması refaha kavuşması için eğitim ve öğretim sistemlerini en iyi şekilde geliştirmeleri şarttır. Hiç bir toplum Eğitim ve Öğretimsiz gelişemez, çağdaşlaşamaz. Prens Sabahaddin Bey'de komuya eğilmek istemiş, fakat Türk toplumunun bünyesine uyacak bir sistem bulamamıştır. İsmarılama sistemlerle Türk toplumu devamlı yerinde saymak mecburiyetinde kalmıştır. Ben şahsen modernleşmenin karşısında değilim.

Herhangi bir icat'ın keşfin'de karşısında değilim. Fakat körükörüne taklitciliğin tamamen karşındayım. Şöyleki; İleri gitmiş bir toplumun teknoloji ürünü olan A modeli bir iş makinası veya otomobili alırım. Bunun üzerinde bilim adamlarının çalışmasını sağlar A₁ modelini A modelini aldığım toplumlardan önce geliştirmeye çalışırım. Şayet A₁ modelini o toplumlardan önce yapabilirsem "çağdaş medeniyet seviyesine" gelmiş olurum. Daha öteye gitme hakkı o zaman kendiliğinden elde edilmiş olur.

Asırlardır Türk toplumunun bünyesine ters düşen eğitim ve öğretim sistemleri uygulanarak, "Armut piş ağzıma düş"ü isteyen bir toplumun yetişmesine sebep olunmuştur. Araştırma gücü olmayan gençlerin gün geçtikçe miktarı artıyor.

Araştırma gücüne sahip olmayan kişilerin meydana getirdiği toplumlar, başka toplumlara el açmaktan başka bir şey yapamazlar. Bu duruma düşen toplumlarsa tarihin karanlıklarına gömülmekten kendilerini asla kurtaramazlar. Prens Sabahattin,⁶ araştırma konumu teşkil etmesi beni çok sevindirdi. Saygı değer hocam Dr.Yusuf Oğuzoğlu'nun yardımları sayesinde bir çok kaynak buldum. Kendilerine bu zemini bana hazırladıkları için sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, her bulduğum kaynakta aynı bilgilerin mevcut bulunması nedeniyle fazlaca üzüldüğümü gören Eşim Meral Ünalıcı'nın manevi destekleri bana güç verdiği için kendisine teşekkür etmeden geçemeyeceğim.

G İ R İ Ő

Bu bölümde, Osmanlı devletinin içinde bulunduğu siyasî duruma bir göz atmak çok faydalı olacaktır:

Osmanlı devletinin siyasî, iktisadî ve sosyal durumunu yakından etkileyen Avrupa devletlerinin niyet ve davranışları oldukça önemlidir. 19.Y.Yılın son çeyreği, Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti için siyasî faaliyetlerinde en yoğun olduğu bir dönemdir. İkili, üçlü, çoklu gizli ve açık anlaşmalarla Osmanlı topraklarının taksim plânları yapılmaktadır.

V.Murat zamanında Balkanların durumu oldukça kötüydü, Rusya Balkanlardaki milletler üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışıyordu. Rusya, İngiltere, Fransa devletlerinin güdümünde başlayan Sırp ve Karadağ isyanları devam ediyordu. II.Abdülhamit'in tahta çıkmasıyla beraber isyancılar üzerine ordu göndermesi ve Osmanlı ordusunun başarıları, Avrupa devletlerinin sırpın yanında yer almasına neden oldu. Böylece niyetleride kendiliğinden açıklığa kavuşuyordu.

Rusya, Türklerin galibiyetine dayanamayıp, 31 Ekim 1876 da Osmanlı hükümetine bir iltûmatom verdi. Şayet bu iltûmatom kabul edilmezse, Rusya, Osmanlı devletine savaş ilân edecekti.

Bu sırada Mithat Paşa ikinci defa sadrazamlığa getirildi. Mithat Paşa iç ve dış karışıklığın Anayasa ilânı ile giderilebileceği görüşünü savunuyordu. Anayasa ilân edildi. Fakat Avrupa devletleri bundan etkilenmeyip, Osmanlı devleti'ni "Hasta Adam" olarak tanımakta devam ettiler.

Sultan Abdülhamit, Mithat Paşayı sevmezdi. Onun hal ve tavırlarından tedirgin oluyordu. Bu nazik zamanda, Rusya ile savaşa girmek zorunluğu, Abdülhamit'i devlet idaresinin kendi elinde toplamasına neden oldu. Mithat Paşa'yı yakalatarak yurt dışına sürdü. 19 Mart 1877 de ilk meclis-î Mebusan-ı açtı. Sonrada Rusya'ya savaş ilân edildi.

Türkler, bu savaşta mağlûp oldular ve 3 Mart 1878 de çok ağır şartları ihtiva eden Ayastefanos Anlaşması imzalandı. Bu anlaşma ile Rusya, Balkanlarda ve Doğu Anadolu'da maddeten ve manen Osmanlı devleti üzerinde büyük bir nüfuza sahip oluyordu.

Osmanlı-Rus harbinden sonraki yıllarda Osmanlı devleti'nin en önemli iç olayları Düyun-u Umumiye İdaresinin kurulması (20 Aralık 1881) ile yıldız mahkemesi (27 Haziran - 28 Temmuz 1881)dir. Düyun-u Umumiye ile Osmanlı devletinin borçları 252 milyon altından 106 milyon'a indirilmiş ve II.Abdülhamit devrinde 106 milyon altın borcun büyük kısmı ödenmiştir.

Yıldız Mahkemesi, Sultan Abdülaziz'in öldürülmesinin davasıdır. Onu tahtan indirenler bu mahkemede yargılanmışlardır. Ölüm cezaları Abdülhamit tarafından müebbed hapse çevrildi. Başta Mithat Paşa olmak üzere "Hal'erkânı" Hicazda taif kalesine gönderildi.

1895-1896 yıllarında Rusya'dan kovulan Ermenilerin Osmanlı ermenilerini kışkırtmasıyla içte kanlı isyanlar çıktı. Bu isyanlar, hükümet tarafından bastırıldı. Büyük devletlerin devamlı baskılarına rağmen II.Abdülhamit, Berlin muahedesinin doğu Anadolu'da ermenilere muhtariyet veren maddesini uygulamadı.

1902-1903 Makedonya ihtilâli, daha kanlı oldu. Makedonya'yı teşkil eden üç Türk eyaletinde Türkler ve Arnavutlardan sonra en büyük azınlık olan Bulgarlar, diğer azınlıklar, Yunanlılar, Sırp lar ve küçük azınlık olan Romenler aleyhinde yıllarca sürecek bir çete harbine giriştiler.

12 Mayıs 1881 de Fransa, Tunus'u işgal etti. Osmanlı devleti hiç bir zaman bu işgali tanımadıysada, Tunus'ta Fransız hâkimiyeti başlamış oldu. 2 Temmuz 1881'de de Teselya, Berlin muahedesini hükümlerine göre, Yunanistan'a terkedildi.

15 Eylül 1882 de İngiltere Mısır ve Sudan'ı işgal ederek yönetimi eline geçirdi. 18 Eylül 1885 te Bulgaristan prensliği ile doğu Rumeli eyaleti birleşti. 18 Nisan - 20 Mayıs 1897 de kısa bir Türk-Yunan savaşı oldu. Yunanistan, Osmanlı devletinden Epir ve Girit'i almak isterken yenilgiye uğrayınca büyük devletlerin müdahalesi ile Osmanlı devletine önemsiz bir toprak parçası ve tazminat vererek kurtulabildi.

II.Abdülhamit 23 Nisan 1908 de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve merkezi Selanik'te olup, Meriç'le Adriyatik arasındaki bütün Türk Eyaletlerine hâkim bulunan III.Ordu'nun baskısıyla II.Meşrutiyeti ilân etti.

II.Meşrutiyet'in ilân edildiği, Osmanlı devleti'nde devlet idaresi tamamen bozulmuştu. "31 Mart Vak'ası" denilen olayın ardından 27 Nisan 1909 tarihinde II.Abdülhamid tahttan indirildi. Sultan Abdülhamid'den boğalan iktidar, İttihat ve Terakki tarafından dolduruldu.

Fikrî cereyanlara gelince: Tanzimat'la başlayan yenilik ve batılılaşma hareketlerinin sonucunda, batılı fikirlerin hızla yayılması, Türk aydınları arasında kıpırdanmalara sebep oldu. Bu kıpırdanmaların ilk ortaya çıkışı Edebiyat alanında'dır. Fakat bu akımların mensupları daha sonra ifade etmeye çalıştıkları fikirlerinde "Vatan", "Meşrutiyet", "Meclis" gibi kelimeler kullanmaya başladılar. Başlangıçta, edebiyat alanında bir atılım olan Jön Türk hareketi, zamanla politik bir nitelik kazandı. Bunlar Osmanlı ülkesinde Anayasa ilân edilmesini, bir Meclis kurulmasını ve yönetimin bu Meclise bırakılmasını, memleketin ancak böylelikle dertlerinden kurtulabileceğini ileri sürüyorlardı.

1865 yılında İstanbul'da yeni Osmanlılar adıyla gizli bir dernek kurdular. Fakat bunların ileri sürdükleri fikirler, o devirde Osmanlı devletinin içinde çok yersiz ve tuhaf kaçıyordu. Onun için bu aydınlar imparatorluğun dışına çıkmak zorunda kaldılar. İlk Jön Türk Gazetesi "Hürriyet" 1864 de Londra'da yayınlanmaya başladı. Bunun çevresindeki Jön Türk Kolonisinde Namık Kemal, Ziya Paşa, Mısır Hıdivî İsmail'in kardeşi Mustafa Fazıl Paşa, Nuri Bey, Reşat Bey, Ali Suavi gibi kimseler yer alıyordu. Yurt dışına çıkan Jön Türkler Paris ve Londra'da kümelenmişlerdi.

Sultan Abdülaziz'in 1867 de Avrupa'ya yaptığı gezi, Jön Türkler aleyhine oldu. Osmanlı Büyükelçiliği'nin yaptığı baskı sonunda Jön Türkler'in Paris'ten ayrılmaları istendi. Onlarda İngiltere'ye gittiler.

II.Abdulhamid, meşrutiyeti ilân etmesi ve kısa bir süre sonrada Meclis-i Mebusan-ı kapatmasının ardından yeni Osmanlıları dağıttı, onları çeşitli yerlere sürdü. Artık mutlakiyet rejimini sürdürebilecekti. Devlet idaresi tamamen kendi eline geçmiş durumdaydı.

Abdülhamid, Boğaz'a nazır, yüksek duvarlarla çevrili, kuvvetli askeri bir kordonla korunan, ünlü yıldız sarayı'na çekildi. Bundan sonra Abdülhamid'in hükümdarlığının tek amacı tahtını korumak oldu. Bu sebeple ünlü hafiyelik teşkilâtını kurdu.

Bütün bunlara rağmen yenilik taraftarlarının uyuşukluğu uzun sürmedi. İstibdat aleyhinde 1878 Mayısında Çırağan Sarayı vak'ası ile ilk olarak Ali Suavî ayaklandı. Maksadı Sultan Murad-ı yeniden tahta geçirmektir.

İkinci vak'a olan Kleanti Skalieri hareketi de Sultan Murad'ı tekrar tahta çıkarma amacını güdüyordu. Bu olay, Ali Suavi ayaklanmasından bir buçuk ay sonra meydana geldi.

Her iki teşebbüste başarısızlıkla sonuçlandı. Olaylarla ilgisi olanlar ya öldürüldü yada mahkûm edildi. Ali Suavi vak'asından dolayı "BASİRET" Gazetesinin sahibi Ali Efendi sürgüne gönderildi. Bu gazetenin muharrirlerinden Süleyman Asaf Bey ise, üç yıl Kalebentlikle Sakız'a gönderildi. Skalieri vak'asından yakasını kurtaran Ali Şefkati Bey Avrupa'ya kaçtı ve orada "İSTİKBÂL" Gazetesini çıkarmaya başladı.

Abdülhamid'in giderek baskısını artırması sonucunda yüksek okullarda da bazı hareketler ortaya çıkmış ve istibdat aleyhine teşkilâtlanmalar olmuştur. Bunlardan ilki ve en önemlisi Ohrili Dr. İbrahim Temo, Arapkirli Abdullah Cevdet, Diyarbakırlı İshak Sükûti, Kafkasya'lı Mehmet Reşit ve Bakûlü Hüseyinzade Ali Beyler'in 21 Mayıs 1889 da kurdukları ve ilk adı "İTTİHAD-İ OSMANİ" olan "İttihat ve Terakki" Cemiyetidir.

Birbirini izleyen iç ve dış sarsıntılar, mevcut idareyi değiştirme konusunda, aydın çevrelerde hevesleri artırmıştı. Yıldız Sarayı'na cephe almak, adeta bütün aydınların millî göreviydi. Hanedan'a yakınlığı olanlar bile, Abdülhamid'in istibdadiyle mücadele etme gereğini duyuyorlardı. Nitekim Damat Mahmut Celalettin Paşa ve oğulları, Sabahaddin ve Lutfullah Beyler, 1899 da Avrupa'ya giderek Jön Türkler'e katıldılar.

Özellikle Sabahaddin Bey'in Jön Türk hareketinde önemli bir yeri olduğu asla inkâr edilemez.

İşte burada, Jön Türk âleminin renkli simalarından biri olan Sabahaddin Bey'in fikirlerini ve faaliyetlerini daha yakından incelemeye çalışacağız.

Gerçekleri daha iyi anlayabilmemiz için, Osmanlı devletinin genel durumuna iç ve dış olayların ışığı altında bakmağa çalışalım. Görüyoruz ki, İmparatorluğun parçalanmasına ve hatta yıkılmasına çabukluk kazandıran

bütün etkenler (iç ve dış) zaman geçtikçe yoğunluğunu artırmaktadır.

II. Abdülhamid devleti kurtarabilmek için ister istemez bütün yollara başvurmak zorunda kalmıştır. Türk milletinin dünya haritasından silinmesini isteyen, Avrupa devletleri Osmanlı devletini yıkmaya hususunda hiç itiraz etmeden birleşebiliyorlardı. Yalnız itilâfa düştükleri husus; Osmanlı topraklarının taksimi sırasında ortaya çıkıyordu. Bu hakikatler 19. Yüzyıl'ın ikinci ve 20. Yüzyılın birinci yarısında yazılan tarihlerin sayfaları arasında bütün dünya insanlığına sunulmuştur. Bir tarihçi olarak; Devrin olaylarına daha geniş açıdan bakarsak hiçbir aydının, hiçbir yazarın, hiçbir basın mensubunun ve hiçbir fikir adamının II. Abdülhamid leyhine bir yazı bir makale ve bir eser yazmayacağı hakikatini bulmakta güçlük çekmeyiz. Bu hakikatleri dikkate alarak akıl ve mantık yoluyla olaylara eğilirsek, Osmanlı devletinin yıkılma nedenlerini çok daha açık olarak ortaya çıkarmış oluruz. II. Abdülhamid tek başına koca imparatorluğu 30 yıl ayakta tutabilme gücünü gösteren bir padişaktır. Fakat, bütün inkânların kendi aleyhine kullanılması, onun en büyük talihsizliğidir.

Hiç şüphe yoktur ki, toplumlar arasında iyi ilişkiler kurulur. Ama bu ilişkiler, başka toplumlar aleyhine davranışların bir başlangıcıdır. Şöyleki; Bir toplum önce kendi bireylerinin çıkarlarını diğer toplumların bireylerinin çıkarlarından üstün tutar. Bu pek tabiidir. Daha açık bir ifade ile, Fransız toplumu önce Fransız vatandaşının çıkarlarını ön plânda tutar. Sonrada kendi çıkarlarına ters düşmüyorsa iyi ilişki kurduğu toplumun çıkarlarını korur. Böyle bir ortamda Osmanlı devletinin çıkarlarını kim koruyacaktır?

Tarihin derinliklerinde bile eşine rastlanmıyan, oyunlar karşısında Osmanlı devletini yalnız II. Abdülhamid korumak zorunda kalmıştır. Dış toplumların desteği ile Abdülhamid'i iktidardan indirerek, Mevrûti İdareyi ilân etmenin imparatorluğu kartarma çaresi olduğu düşüncesine teslim olan aydınlar bu hatalarının günahlarını ödemedi hakikatleri zaman geçtikçe ödeme durumuna düşmüşlerdir.

Hele hele Avrupa'ya kaçarak Osmanlı devletini yıkmaya çalışan devletlerle ilişkiler kurmaları, tarihin sayfaları arasında akıl ve mantık yoluyla açıklanmaya muhtaç davranışlar olarak beklemektedir.

Daha o zaman II.Abdülhamid toplumların ilerlemesi, refaha kavuşması, ayakta durabilmesi için Eğitim ve Öğretimin önemini kavramış ve bir çok yüksek okullar açmıştır.

Ne yazıkki; Siyasî sahada olduğu gibi, bu konuda da yalnız kalmıştır. II.Abdülhamid, ibret almamız gereken bir olaydırki, Selânik'te bir yahudi'nin malikhanesinde, menfî propagandaların silmeye çalıştığı hakikatleri sinesinde hıfzederek ömrünü tamamlamıştır.

Tarih şahit olmuşturki, dünyada kurulan devletlerin, uzun ömürlü oluş ve yıkılışında aydınların rolü büyük olmuştur. Taban (Halk) sadece tepeye (aydınlara) alet olmaktan kendini kurtaramamıştır.

Aydın adını alan kesim, aslında aydınmsı olursa toplumun egemenliğini başka toplumların egemenliği güdümüne hazırlamaktan başka bir rolü olamaz. Babrak Karmal'ın Afganistan milletine karşı yaptığı davranış yerinde bir örnek teşkil edebilir. Osmanlı devlet idare edenlerine karşı gelerek, Avrupada menfi propaganda ve yayınla mücadele etme yolunu seçen dönün aydını ile, 12 Eylül ihtilâli öncesi ve sonrası Avrupa'ya kaçan Behice Boran, Yılmaz Güney...vs. Günümüz aydınları arasında şahsen hiç bir fark göremiyorum.

I- PRENS SABAHADDİN'İN HAYATI

a) Aile Çevresi:

Sabahaddin Bey, Mahmut Celalettin Paşa'nın oğludur. Annesi Sâltan Abdülmecit'in kızı ve II. Abdülhamid'in kız kardeşi Seniha Sultan'dır. Sabahaddin Bey'in dört dayısı Padişah, dedesiyle babası padişah damadıydı. Babası; Mahmut Celâlettin Paşa; 24 yaşında Paşa, 25 yaşında da Adliye Nâzırı (Adalet Bakanı) oldu. Fakat kayınbiraderi Sultan Abdülhamid ile anlaşamayan bir damattı.

Damat Halil Paşa'nın oğlu olan, Damat Mahmut Celâlettin Paşa (1853-1903) fikirleri ve hareket tarzı ile oğlu üzerinde çok müessir olmuştur. "ASAF" mahlesiyle şiirlerde yazan paşa, çok rahat bir yaşantıya sahip olmasına rağmen, Abdülhamid rejiminden memnun değildi. İstibdatla mücadele edebilmek için Avrupa'ya kaçmaktan çekinmedi. Sabahaddin Bey'in doğum günü resmi kayıtlarda kesin olarak belli değildir. (Kardeşi Ahmet Lütfullah'a göre) Meclis-i Mebusan'ın süresiz olarak kapatıldığı gün, yani 13 Şubat 1878 olarak geçmektedir. Annesi Seniha Sultan'ın babası Abdülmecit'dir. Sabahaddin dayılarının dürdüde hükümdar olmuştur. (Sultan Murat, Sultan Hamid, Sultan Reşat ve Sultan Vahdettin)

Sabahaddin Bey'in çocukluk yılları boğaziçinde bir yalıda geçmiş daha sonra ise Pendikteki köşklerinde ilmi ve Edebî bir admosfer içine girmiştir. Burada Biyoloji, Kimya, Edebiyat, Tıpla ilgili laboratuvar çalışmaları ve radyografi denemeleri yapmıştır. Boğaziçinde geçen yıllarında Lamartin'in bir eserini Türkçeye çevirmiştir.

Mahmut Celalettin Paşa Osmanlı Hanedanından gelen bir kişi değildir. Sabahaddin'in "PRENS" ünvanını almasının nedeni, annesi Seniha Sultan'ın padişah kızı olmasındandır. Osmanlı İmparatorluğunda Sabahaddin Bey gibi kız tarafından dünya'ya getirilen çocuklara "SULTANZÂDE" denmektedir. Öyle ise Sabahaddin Bey'e "Prens" ünvanı Avrupalılar tarafından verilmiş olabilir. Hanedandan erkek birinin çocuğu olsaydı "Şehzade" kız'ın çocuğuna da "Sultanzâde" ünvanı veriliyordu.

Biraz yukarıda Mahmut Celâlettin Paşa'nın, istibdatla mücadele edebilmek için Avrupa'ya kaçtığından bahsetmiştik.

Paşa kaçış plânını daha önce hazırlamış, plân gereğince oğulları Sabahaddin ve Lütfullah Beylerle birlikte 14 Aralık günü 1889'da deniz yoluyla Fransa'ya kaçtı. Kaçış haberi saray muhitinde endişe ile karşılanmış; bazı kaynakların kesin olmamakla beraber, belirttiklerine göre kaçış haberini öğrenen Sultan Abdülhamid düşüp bayılmış ve uzun müddet kendisini toparlayamamıştı. Avrupa'ya giden Tren ve Vapur'larda sıkı araştırmalar yapılırken Celâlettin Paşa ve oğulları 21 Aralık'ta Marsilya'ya çıkıyorlardı.

Celâlettin Paşa, ölümüne kadar geçen zamanda (18 Ocak 1903) gayet hareketli bir hayat yaşadı. Paris'ten Cenevre'ye, Cenevre'den Kahire'ye, Kahire'den Korfu'ya, tekrar Paris'e ve nihayet vefat ettiği Bürüksel yakınındaki Uccles'e gitti.

Paşa 1900 tarihinde "Ben müslümanım ve Türküm; Fakat ırk ve din ayırt etmeksizin vatanıma hizmet etmek arzusundayım" demişti. Erken ölümü hizmet arzusunu sonuca kadar götürmesine mani oldu. Büyük oğlu Mehmet Sabahaddin, babasının davasını devam ettirecektir.

b) Fikri Hazırlığı:

Sabahaddin Bey, kardeşi Lütfullah Bey'le birlikte özel hocalar tarafından yetiştirilmişlerdi. Damat Mahmut Paşa sarayla ilgisini kestikten sonra yalısında istirahat çekilmiş; kendisini ziyarete gelen dostları ile sohbet ederek vakit geçiriyordu.

Bir taraftanda oğulları Sabahaddin ve Lütfullah Beylerin tahsil ve terbiyeleriyle bizzat meşgul oluyordu. Oğullarına memleketin en güzide ilim adamlarını öğretmen olarak tutuyordu. Bunlardan, Kadınhanlı. Emin, Hoca hayret efendi, İsmail Safa, Sadık Beliğ, Muallim Feyzi ve Hüseyin Daniş efendiler talim heyeti arasında bulunuyordu. Ayrıca, Fransızca Resim muallimi geliyor ve meşhur Çeza Heke de piyano dersi veriyordu.

"Sabahaddin ve Lütfullah Beyler geniş bilgi ve görüşleriyle hayranlık uyandırıyorlardı. Arapça, Farsça ve Fransızca'ya küçük yaşta vakıf olan Sabahaddin, temayülüne uygun eserleri seçmekte gecikmiyor, İbnül-Emin M.Kemal Bey, Pendikteki köşklerine gittiği bir günde Paşa'nın mahtumunu imtihan ettiğini şöylece anlatmaktadır.

(Mahdum Bey, İbni Haldun, Mukaddime-i Arabiyyesi'nden Lâalettayin bir sahife açarak Lisani mederzadı gibi Kamilî Suhulet ve Fasahat ile okudu; Vukufî tam ile tercüme etti.) İbni Haldun Makaddimesini okuyan bir gencin Le Play mektebine alâka duymasını tabii kargılamalıdır"

Biyoloji ve Tıp sahasındaki malûmatından hayranlıkla bahsedilen prensin H. Poincare'nin eserlerini büyük bir dikkatle okuduğuna şahit oluyoruz. Müsbet ilimlere karşı duyduğu ilgi onu Natüralist ve Pozitivist akımlara yaklaştırmaktadır.

"Sabahaddin ve Lûtfullah ilk tahsillerini Türkiye'de almış iseler- de fikir bakımından Avrupaî tarza yetiştiler. Mahmut Paşa Hidiv'in davetini kabul ederek Mısır'a gitti. Oğulları bu seyahata katılmak iste- medilerse de ittihatçılar Mısır'ın yardımını sağlamak ümidiyle bunu ka- bul ettirmek için zorladılar. Sabahaddin ve kardeşi, Hidiv'in (Abbas Hilmi Paşa) Abdülhamid'le dostça münasibetlerini duyduktan sonra orada kalamadılar, Fransa'ya döndüler.

"Sabahaddin Fransa'da "Science Sociale" ekolü'nün ileri gelenle- rinden Edmond Demolins ile tanıştı. Bu meslek hakkında etraflı bilgi edindi." Bu görüşü benimseyerek düşüncelerini onun bir sonucu olarak ileri sürdü. Demolins'in "A quoi tient La supe riorite des Anglo-saxons?" (Anglo-Saksonların üstünlüğü neden ileri geliyor?) adını taşıyan kitabı Sabahaddin Bey için bir rehber olmuştur. Faydalı fikirlerini, Türk Milletinin öz benliğine göre değiştirerek ortaya atmamış, bazı Fransız düşünürlerinin fikir ve görüşlerini aynen alıp, sert ve kesin bir bi- çimde ortaya koymuştur. Bu durum Prens'in zamanına göre ileri fikirlere sahip olduğunu aynen kabul edenlerin, büyük bir yanılığa düştüklerini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Sabahaddin Bey 1906 dan itibaren iki yıl müddetle "Terakki" adlı bir gazete çıkardı. 1908 de yurda dönen Prens Sabahaddin ittihat ve Terakki ile anlaşamayarak kendisine yöneltilen iftiralarından kurtulmak için 31 Mart Vak'asının hemen ardından tekrar Paris'e gitti. Bir ara tekrar yurda geldi. Bazı nedenlerle tekrar Avrupa'ya dönmek zorunda kaldı. Uzun süre orada kalan Prens Sabahaddin ancak 1918 yılında yurda dönebildi. Fakat 1924 yılında hanedan için çıkarılan kanunun kapsamına

dahil olması nedeniyle yurdundan ayrıldı ve 30 Haziran 1948 de İsviçre'de öldü.

Prens Sabahaddin Bey'in karşılaştığı hadiseler, etkilendiği Le Play'ın karşılaştığı hadiselerden oldukça farklılık arzeder. Bir ke-re Osmanlı devleti dış tehlikelerle kuşatılmış durumda idi. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, Avrupa devletleri ikili, üçlü, çoklu, gizli ve açık anlaşmalar yaparak Osmanlı devletini dünya haritasından silme gayreti içinde bulunuyorlardı. Bu düşüncelerini ise çeşitli bahanelerle çıkardıkları harpler sayesinde uygulamaya koyacaklardı. (1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi, 1911-1912 Trablusgarp Harbi, 1912-1913 I.II.Balkan Harpleri, 1914-1918 I.Cihan Harbi, 1919-1923 İstiklâl Harbi) Ayrıca iç hadiselerden II.Meşrutiyetin ilânı (24 Temmuz 1908) 31 Mart vak'ası (1909) Abdülhamid'in baskılı idaresi, dış devletlerin teşvik ve desteğiyle çıkarılan isyanlar, İttihat ve Terakki Fırkasının yetersiz idaresi..vs.

Avrupalı düşünürlerin fikirlerini aynen alıp, uygulamaya koymakla bu karışık durumun düzeltilmek istenmesi, bence hayalden öteye gitmesi mümkün olmayan bir düşünce şeklidir.

Fransa, İngiltere, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya devletlerini dolaşarak, Osmanlı devleti'nin desteklenmesini isteyen Prens Sabahaddin dolaştığı devletlerin önceden almış oldukları kararları etkileyemediği için üzülmuş görünüyor. Bu üzüntülerini zaman zaman konferanslarla, mektuplarla, makalelerle dostlarına aktarmaya çalışıyor.

Avrupa devletlerinin, Osmanlı devletine uygulamak istedikleri "Divide et Imperum" Ayır hükmet, böl parçala yut, prensibini, Osmanlı aydınları kolaylaştırıyor. Hatta tabiri caizse kendileri de aynı prensibi bilerek veya bilmeyerek uygulamış oluyorlar. Bu durum koca İmparatorluğun bölüne bölüne kolay yutulmasını sağlıyor. Avrupa'lı gibi düşünmenin imparatorluğu kurtarabileceğini ümit ve kabul edenler, ister istemez prensi desteklemek yanılığısına kapılmışlardır.

Mondros ve Sevr Andlaşmaları Avrupalı düşünür ve uygulayıcılarının Türkler hakkındaki niyetlerini bütün dünya'ya hemde pek açık bir şekilde sergilemiş bulunmaktadır.

II- PRENS SABAHADDİN'İN SİYASÎ FAALİYETLERİ:

A- PRENS SABAHADDİN'İN SİYASETE ATILIŞI:

Prens Sabahaddin'in siyasete atılmasında hiç kuşkusuz en büyük etkenlerden birisi daha öncede bahsettiğimiz gibi babasıdır. Sabahaddin Bey, babası Damat Mahmut Paşa'nın siyasî düşünceleri doğrultusunda varlığını göstermeye başladı. Memleketin siyasi durumu ister istemez Prensi fazlasıyla etkiledi. Damat Mahmut Paşa Skalieri-Aziz Bey Komitesi-hadisesi üzerine görevi olan adliye Nâzırlığından alındı. Daha sonra bu hadise ile alakası olmadığı anlaşılmış, Abdülhamid tarafından kendisine verilen evkaf Nezaretini ise bu defa paşa kabul etmedi. Bu olay nedeniyle, Damat Mahmut Paşa'nın Abdülhamid'le arası açıldı. Paşa hem memleketin durumu ve hende çocuklarının tahsili nedeniyle Avrupa'ya gitmeyi kafasına koymuştu. Fakat Padişah'ın bunu engelleyeceğini biliyordu. Çocukları Mehmet Sabahaddin ve Ahmet Lûtfullah'ın ısrarları üzerine, Avrupa'ya gitme işinin gerçekleşmesi için çareler aramağa başladılar.

a) Damat Mahmut Paşa ve Oğullarının Avrupa'ya Kaçışı ve Avrupa'daki Faaliyetleri:

Kendilerince sabit fikir haline gelen Avrupa Seyahati nihayet dostlarından İsviçre'li Mösyö Charlier delaletiyle vücut bulmuş ve Beyoğlunda piyano ticaretiyle meşgul olan Mösyö Komvendinger de bu hususta kendilerine yardım etmiştir. Mösyö Charlier Pake Kumpanyasının İstanbul acentesi Mösyö Reboul ile anlaştıktan bir kaç gün sonra Paşa ve oğulları ile Mösyö Charlier, Hüseyin Danişbey ve Paşa'nın hizmetçisi İstanbul'dan uzaklaşmaya muvaffak olmuşlardır. Hareket günü kararlaştırıldıktan sonra yolcular, Fenerbahçe'deki "BELVÜ" Otelinde toplanmışlardır. Aynı gün rıhtım şirketine ait bir römorkörle gelip otel rıhtımına çıkan Mösyö Charlier, bu zevatı görünce tesadüfi bir karşılaşma olduğunu gösteren bir jestle beylerin ellerini sıkarak kendileri ile görüşmeye başlamış ve henüz taktim edildiği paşa ile mahiyetini bir deniz gezisine davet eylemiştir. Pek nazikâne bir tavırla vaki olan bu daveti Mahmut Paşa kabul eder görünmüş; beraberindeki zevatta römorköre girmiş; şüphe uyandırmamak için de römorkör İstanbul'a doğru hareket etmiştir. Boğaziçinde yapılan bir cevalândan sonra römorkör, ahırkapı açıklarında, o gün hareket

edecek "Giorgie" vapuruna yanaşmış ve yolcular vapura binmişlerdir. Zaten vapur kaptanı, Mösyö Reboul vasıtasıyla vaziyetten haberdar edilmiş bulunuyordu.

Böylelikle 1899 seneki Aralık ayının 14 ncü günü Damat Mahmut Paşa ve oğulları İstanbul'dan ayrılmış oldular. Başka bir kaynakta ise kaçış plânı kısaca şöyle anlatılmaktadır. Mösyü Maymon adında biri, İngiltere Sefiri Lord Salsbori'nin imzasını taşıyan üç pasaport temin ederek paşa'ya vermiştir. Her iki halde de İngiltere Sefirinin bulunma ihtimali güç kazanmış durumdadır.

Çünkü İngilizler adı geçen dönemde siyasî, ekonomik ve sosyal yönden Osmanlı devletinin zayıflamasını her usûle başvurarak sağlamağa çalışıyordu. İleride alacağı payın miktarı her fırsatı değerlendirmeyi gerektiriyordu. İngilizlerin 60-70 yıl önce orta doğuya atmış olduğu tohumların yeşermesi ve orta doğu buhranının başlaması, yukarda yazdıklarımızı pek açık bir şekilde doğrulamaktadır.

14 Aralık 1899 tarihinde İstanbul'dan ayrılan Damat Mahmut Paşa ve oğullarının ilk durağı Marsilya oldu. Orada kendilerini mabeyinde aldığı emir mucibince, Osmanlı hükümeti başşehbenderi karşılamıştır. Şehbender bir taraftan Sultan Abdülhamid'in selâmını Paşa'ya tebliğ ederken bir çok tekliflerde bulunmuş, diğer taraftan da yıldızsaray'ın talimatı dairesinde, çocuklarını kaçırmış olmak ve zevcesi Seniha Sultan'ın elmas ve mücevherlerini çalmış bulunmak suçundan Paşa'nın tevkif ve teslimini Fransa hükümetinden istemeyi unutmamıştır. Bu müracaattan haberdar olan paşa Sultan Hamid'e acı bir telgraf çekmekten kendini alamamıştı.

Bu telgrafta memleketin durumunu anlatıp, Abdülhamid'i bu işlerden sorumlu tutan paşa, telgrafını şöyle bitiriyordu.

"....Sekiz senedenberi size müteaddit defalar bu düşünceleri söyledim. Bu sözlerimi taktir etmediniz ve beni anlamadınız. Öyle ise size İstanbul'da bulunduğumdan daha fazla hakikati söyleyeceğim. Düşündüm ki; Madem ki Sultan âcizdir, dinlemeği ve anlamağı reddediyor; O halde benim milletimi aydınlatmam ve şimdiki rejimin tehlikelerini ve değişmesi ihtiyacını ortaya koymam lâzımdır. Bu faziyeği ifa etmek ve vicdanımı bütün mesuliyetlerden kurtarmak için Avrupa'ya geldim. Ben müslüman ve

Türkümler. Irk ve din farkı gözetmeden vatanıma hizmet etmek istiyorum. İki oğlumda aynı gaye ve emel ile buraya, bana bu mukaddes vazifede yardım etmek için geldiler. Adalet daima galebe çalar ve hiç bir vakit mağlûp olmaz." Paris 21 İkinci Kânun 1900

Damat Mahmut

b) Damat Mahmut Paşa Fransa ve İsviçre'de:

Damat Mahmut Paşa ve maiyeti Marsilya'dan ayrılıp Paris'e giderler. Orada kendilerini Avrupa'da yaşayan Jön Türkler ve Ahmet Rıza Bey karşılar. Paşa'nın Paris'e gelişi "Jön Türk" çevrelerinde büyük bir moral kaynağı olur. Hele Paşa'nın Abdülhamid'in eniştesi olması ve ona karşı verilen mücadelede kendilerinin yanında yer alması önem taşıyordu. Bu sırada ise Abdülhamid boş durmuyor, eniştesinin memlekete dönmesini sağlamak için uğraşıyordu. Bu meseleyi halletme işini önce Paris Sefiri Münir Bey'e, daha sonra Petersburg Sefiri Turhan Paşa ve Nuri Beylere vermiş ise de bu kişiler Mahmut Paşa'yı geri dönmeye ikna edemezler. O sırada Paris'te Fransızca "MEŞVERET" neşriyatına devam ediyor, Türkçe "Meşveret" ise Brüksel'de basılıyordu. Cenevre'de de "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" organı olmak üzere "Osmanlı" gazetesi çıkıyordu. Mısır vesair mahallerdede gazeteler neşrediliyordu. Fakat "Osmanlı" gazetesinin vaziyeti pek sağlam değildi, maddi yardıma kesinlikle ihtiyaç vardı. Buna binaen Damat Mahmut Paşa ve oğulları hem Cenevre'de "Jön Türklerle" tanışmak ve hemde bu gazetenin durumunu ıslah etmek maksadıyla Cenevre'ye gittiler. Paşa ile oğullarının bu seyahati hemen bir telgrafla şu şekilde Abdülhamid'e ihbar edilmişti.

Mahmut Paşa ile oğulları bu akşam Cenevre'ye müteveccihen buradan hareket etmişlerdir. Hidiv-î Mısırın vagonu bunların rakip buldukları katara merbut bulunduğundan seyahati beraber yapmışlardır. Mahmut Paşa'nın bu seyahati icra edebilmek için Hidiv'den şimdilik bir miktar para tedarik ettiği tahkikat vakiadan mevsûkan anlaşılmaktadır.

Damat Mahmut Paşa ile oğulları İsviçre'ye varınca İshak Sükûfi Bey hemen Roma'dan Cenevre'ye gelmiş ve "Osmanlı" gazetesi üzerindeki bütün hak ve selâhiyetlerini Paşa'ya taktim eylemişti. Paşa'da bu kadirşinaslığı hüsnü telâkki ederek gazetenin bütün masraf ve mesuliyetlerini

üstüne almıştı.

Damat Mahmut Paşa'nın ve oğullarının Cenevre'ye gitmesi, Jön Türkleri sevindirdiği nisbette Abdülhamid'i endişelendiriyordu. Bu yüzden onların dönmelerini sağlamak için Paris Sefiri Münir Bey'i Paris başarısızlığına rağmen bir daha görevlendirdi. Münir Bey yine başarısızlığa uğradı. Bundan sonrada Brüksel ve Bern Sefiri Kara Todori Efendi uğraşmışsada o da red cevabı almıştır. Bunun üzerine Abdülhamid Ferik Ahmet Celaleddin Paşa'ya ikinci defa Cenevre'ye gönderdi. Bilindiği gibi Ahmet Celaleddin Paşa Cenevre'ye öbür gelişinde "Jön Türkler" in bir kısmını ikna ederek memlekete dönmelerini sağlamıştı ki özellikle Murat Bey'in dönüşündeki başarısı büyüktü. Damat Mahmut yurda dönebilmesi için Ahmet Celaleddin Paşa vasıtasıyla Abdülhamid'e şu teklifleri ileri sürer:

İFADE VE TEKÂLİF

Abdülhamid'in hiç bir sözüne emniyet caiz olmaz. Sırası geldiği gibi Celaleddin Paşa kendiliğinden sözler söylemiş, benim asla haberim yoktur, diyebilir. Nasılki hakkımda tertip ettiği iftiraları ve icra eylediği tulumbacı muamelelerini Hariciye Nazırının, Başkâtibin ve Münir Bey'in üstüne atmıştır. Abdülhamid, Hz. ti Peygamber'in halifesiyyin iddiayı vahisinde bulunduğu halde ömründe ağzından kasten bir doğru söz çıkmamıştır. Meğerki tesadüfen çıkmış ola.

Tekâlîfe gelince: İptida Abdülhamid, hakkımda tecviz ettiği iftiraları maamelâti zalımaneyi Avrupa gazeteleriyle teksip ettirmeli. Münir Bey'i, Tahsin Bey'i, Tefvik Paşayı, mademki onlar yapmış deniyor, azletmeli maymomu dahi kovmalı. Ta ki benim kırılan gönlüm tamir edilmiş olsun. ve edilen iftiralarından, mezalimden bânim haberim yoktur, diye söylediği sözün doğruluğu anlaşılın. Saniyen-Abdülhamid maliyeden onbeş bin lira almakla iktifa etmeli. Salisen-millet meclisi teşkil etmeli. Mebusan her ne kadar memaliki osmaniyeye pek o kadar kabili tatbik değil isede fakat herhalde Abdülhamidin idare-î müzlimesinden bin kat münevverdir, ehvenişerdir.

Rabian-Abdülhamid bu tekâlîfi kabul etmediği halde padişahlıktan kendisi istifa etmeli. Avrupa'ya çekilmeli. Bankalarda bir çok parası var. Onların faizinden en azından ayda elli bin lira alır. Yine sahane

geçinir. Artık milletin, devletin bu kadar mahvolduğu yetişir.

Hamisen-Bunlar icra edildikten sonra gelirim, ta ki altı aydan beri çektiğim emekler boşa gitmiş olmasın.

2 Mayıs 1900

Damat Mahmut
(Bkz.Fotokopi 1)

Sultan bunun üzerine Ahmet Celaleddin vasıtasıyla Damat Mahmut Paşa'ya bir telgraf çeker, Paşa'da hemen şu cevabı telgrafı Abdülhamid'e gönderir.

ABDÜLHAMİD SANİYE

"Tarafıma Tebliğ olunmak üzere Ahmet Paşa'ya çekmiş olduğumuz 30 Mayıs 1900 tarihli Telgrafnamenizi aldım. Bende Şer-î Şerifin sizin gibi bir Halifei gayri meşru hakkında emrettiği muameleyi icradan bir an fariğ olmayacağını cevaben beyan eylerim.

3 Haziran 1900

Damat Mahmut
(Bkz.Fotokopi 2)

Damat Mahmut Paşa'nın ilk mülâkatta Ahmet Celâleddin Paşa'ya İstanbul'a avdet teklifinin yalnız kendisine yapılması kâfi olmadığını ve oğullarınada ayrıca müracaat edilmesi lâzım geldiğini hatırlattığını Ahmet Celaleddin Paşa'nın Yıldız Sarayından aldığı müsaadeden sonra, avdet teklifinin beylerede teşmil edildiğini burada işaret etmek isterim. Bu suretle Prens Sabahaddin ve biraderi Lûtfullah Beyler, ilk defa siyasi hadiseler ve memleket mücadelelerine resmen karışmış oldular; hiç şüphesiz ki Damat Paşa'nında maksadı bu idi. Oğullarına layık oldukları ehemmiyeti verdirmek ve onları da sıraya koymak istiyordu.

Ahmet Celaleddin Paşa ile süren müzakereler menfi sonuçlanmadı. Bundan sonra Damat Mahmut Paşa Londra'ya gider. Giderkende "Osmanlı" gazetesini beraberinde götürür. Gazete 1 Temmuz 1900 tarihinde Londra'da ve 15 Ekim 1900 tarihinde de Folkston'da yayınlanmaya başlar.

Damat Mahmut Paşa'nın Londra'ya gitmesi, Sultan Hamid'i telaşa düşürmüştü, bu seyahata mani olmak için Paşa'nın İstanbul'da kalan agası

Salih Bey'i hemen Paris'e göndermişti. Ahmet Celaleddin Paşa Salih Bey'in Paris'e gelişinden sonra Saint Germaine çekilmişti. Fakat bu çekilişi bir muvaffakiyetsizlik saymıyordu. Azimle meseleyi takipten bir türlü vazgeçmiyor ve başka yollarla başarı temini cihetine gidiyordu. Nitekim Ali Kemal Bey'i Damat Paşa ve oğullarına ayrı ayrı yazdığı mektuplarla Londra'ya gönderir. Bu mektuplardan Sabahaddin Bey'e gönderilene aynen aşağıya alıyoruz.

Sabahaddin Bey'e

"Utufetlû Necabetlû Efendim hazretleri;

Nimeti ülfeti utufilelerine âdeta alışmış olduğumu animetten mahrumiyeti âcizanemdenberi hissede geldiğim teessüratı kalbiyeden anlıyorum. Nimeti atifetiyle büyüdüğüm bir hanedanı zişanın zatı inayetsematı vâlâları gibi mesut ve müferrah goncelerini görmek âcizleri gibi esdikayı bendegân için tarif kabul etmez ber meserrettir. Cenabı Hak İrfan ve kemalâtı âlileri mertebesinde ömrü ikbali samilerini firavan eylesin. Zatı kerem kânileri burada iken gerek pederi maalikevherleri paşa hazretlerine ve gerek huzura vâlâlarına maruzatım olunca hemen Grand Hotel'e gidiyor ve bu vazifeyi bizzat ifa ediyordum. Şimdi aramıza denizler, mesafeler girdiği için bu bahtiyarlığa mazhar olamıyorum. Haline gıpta eylediğim Ali Kemal Bey bendeleri tarafı âcizanemden ve vekâleten bu hizmeti icra edecektir. Artık mummaileyh bendelerinin arzedecekleri mevaddı Mühirmeyi kudreti temyizine daima hayran olduğum nazarı dikkati daverilerine bilhassa taktim ederim. Olbabda emrû ferman hazreti menleülemrindir.

3 MAYIS 1900

Ahmet Celaleddin Paşa'nın bütün çalışmaları başarısızlığa uğrar. Çünkü Damat Mahmut Paşa kendisine yapılan teklifleri reddeder. Damat Paşa'nın ülkeye geri gönderilmesi hususunda çalışmaların başarısızlığa uğramasına rağmen saray çalışmalarından vazgeçmiyerek araya daha kıdemli kişileri koyar. Bu seferde Hidiv Abbas Hilmi Paşa bu vazifeyi üzerine alır. Damat Mahmut Paşa'nın dönüşünü temin etmek için bir plân hazırlıyarak, önce Paşa'yı Mısır'a davet eder.

Sabahaddin ve Lütfullah Bey'ler (Damat Mahmut Paşa'nın oğulları) bu davete şiddetle karşı koymalarına rağmen babalarının, bu daveti iyi niyetler taşıyan bir teklif olarak kabul etmesi ve Hidiv'inde "Jön Türk" davasına yardım edeceğini söylemesi üzerine Mısır'a gitmek bir nevi emri vâki haline gelmiştir.

c) Damat Mahmut Paşa ve Oğulları Mısır'da:

Paşa ve oğulları Mısır'da çok iyi karşılanmışlar, gönülleri hoş tutulmak için ellerinden ne gelmişse yapılmaya çalışılmıştır. Ne varki Paşa ve oğulları Mısır'da da boş durmayıp, oradaki "Jön Türk"lerle olan irtibatlarını devam ettirmişler. Mısır'da yayını sürdüren Hoca Kadri Efendi'nin idare etmekte olduğu "Kanunu Esasî" gazetesine yardım etmişlerdir. Hatta Abdülhamid'e karşı doğrudan doğruya şiddetli mücadelelerine devam ettiler. 27 Ağustos 1900 yılında yayınladıkları "Tezkere-i Ulema" risalesiyle Sultan Abdülhamid'e şiddetle çatmışlardır.

Damat Mahmut Paşa ve oğulları Hidiv'in çevirmek istediği dolaplara girmiyorlar ve adeta yanaşmıyorlardı. Onlar mücadelelerine devam etmek ve memlekette esaslı bir ıslahatın olmasına yol açmak istiyorlardı. "Jön Türk"ler arasında gördükleri dağınıklığı gidermek ve mücadeleyi daha sıhhatli bir ortama oturtmak için, Sabahaddin ve Lütfullah Beyler "Umum Osmanlı Vatandaşlarımıza" başlıklı risale şeklinde uzun bir beyanname neşrettiler. Bu beyanname "Sultan Abdülmecit Hafidleri Mehmet Sabahaddin ve Ahmet Lütfullah" imzasını taşıyordu. Bunda takip edilmek istenen maksat Beylerin bilfiil katılmak istediklerini, emel ve gayelerine ulaşmadan Sultan Abdülhamid'e muhalefetten vazgeçmeyereklerini, yalnız babalarının himayesine sığınarak değil, icap ederse müstakilde hareket etmek hak ve selâhiyetine malik bulduklarını herkese anlatmaktı. Bu beyannamede şöyle denilmektedir.

UMUM OSMANLI VATANDAŞLARIMIZA

"Avrupa'ya vürudumuzdan beri zati şahaneye takdim ettiğimiz bir çok hususi Lahiyalarda milleti Osmaniyenin ihtiyacatı hazirai medeniyesini halishane ve samimane arzyledik. Yazık ki Padışah beyanatı meşrua ve muhakkimizin hiçbirini nazarı dikkate almayarak yalnız İstanbul'da avdetimizi temin için tarafımıza memurlar sevk etmek, telgraflar ve kâğıtlar yağdırmakla meşgul oldu. Bittabi bunları reddettik. Fakat her redde karşı tarafı şahanelerinden yeni bir tecavüze, yahut yeni bir tehdide maruz kaldık. Ezcümle daha ferdayı azimetimizde Fransa hükümetine resmen tebliğ ettirdiği bir notada hakkımızda en şeni iftiralar ve ithamlarla devleti müşarünileyhden teslimimizi talep eyledi. Bu notaya hükümeti cumhuriye tarafından lâayık olduğu sükût ile mukabele edildiğini görünce pederimizin memaliki Osmaniyeye dahilinde bulunan tekmil emlakini tahtı acze alırdı. Nihayet validemiz Seniha Sultan hazretlerininide yıldız sarayına hapsedti. Kendi öz hemşiresi bulunan müşarünileyh hazretleri hakkında tecviz eylediği muameleleri gaddaran, muazzez validemizi bize karşı âdeta rehin makamında tutarak onun felakeyiyle bizi meyus ve bu suretle avdede mecbur etmek maksadına mebni idi.

İşte çare addettiği bütün bu mezalimden hiç bir netice çıkmadığını gören Sultan Abdülhamid Han bu kerde İstanbul'a avdet etmeyecek olursak hayatımızdanda katiyen feragat lazım gelmeyeceğini alenen bildirdi. Fakat teneffüs ettiğimiz demleri kendisine medyum olduğumuz sevgili vatanımızın en takatşiken musibetlerin yedi kahrında bir bazice olduğunu gördüğümüz müddetçe onu temaşayı atılane ile imrar edilecek hayatı zamanı tablisinden evvel bir kütlei türap altına girmeği tercih edecek insanlardan olsaydık ikâmetgâhımızdaki izzet ve rahatı terk ederek bugün bu mevkiide bulunmazdık.

Binaenaleyh hemşiresini, biraderini, evladını hapis ve tazyika rızadade olan bir kalpten saadeti milliyemizin teminini ümid, abesle iştigal demek olacağından ikbal ve tealisi yolunda hasri nefis eylediğimiz milleti necibei osmaniyenin hissiyatı ulviyei vatan perveranesine müracaat ediyoruz.

Kemali teessüfle itiraf eylerizki sülâlei âlâ osmani içinden çıkan bir hükümdarın tarihimizin son yirmi beş senelik faslına sürdüğü leke o kadar büyüktürki yine o alei saltanak erkânı icabı halinde bu meşum lekeyi kendi kanları ile silmedikçe heyeti içtimaiyemiz önünde terbiyeyi zimmet edemiyecektir. İstanbul'dan infikâkimiz bu vazifei maneviyeyi ifa hususunda yalnız bizi serbest bırakmış olduğu için yaşadığımız müddetçe hiç bir endige-isterse o, bir endigei hayat olsun-başladığımız işe devandan bizi men eylemeyecektir. Maksadımız, menfaati müddehid olduğu halde mesleken müteferrik olan o tefrika yüzünden telâfisi gayrî kabil bir felakete maruz bulunan Türk, Arap, Arnavut, Ermeni, Makedonyalı, Rum, Kürt, Musevî ilâh... vatandaşlarımızın kuvvetini bir noktaya cemeylemek ve bu suretle hem, bugünkü seyyiata hitam vermeğe ve hemde yarınki hükümeti âdilenenin temel taşlarını ârayı umumiyeî osmaniyeinin inzimamiyle vaz'a çalışmaktır. Bu ittihadın teessüs edeceği binayı muallâyı medeniyet yirminci asrı terakkinin bir tacı ibtacı zişevketi olacak ve beşeriyeti müstakbelenin bütün mütefekkir evlâtları bu eseri sâyi taktis eyleyeceklerdir.

İttihadın vukuu bir meclisi umuminin inikadına vabestedir. Bineanaleyh beyannamemize cevap vermek isteyen ahrarı milletin reylerini tarafımıza bilâ tehir bildirmelerini menfaati umumiyeî osmaniye namına rica eder ve ihtiramatı ihvankâranemizi taktim ile kesbi fahr eyleriz.(16)"

Bu beyannamenin ardından din ve ırk rekabetini önleyecek, Osmanlı birliğini temin edecek ikinci bir beyanname daha yayınlarlar. Bu beyannamenin bazı bölümleri şöyle:

UMUM OSMANLI VATANDAŞLARINIZA

"...Ortada bir fikir daha varki o da ecnası muhtelifeî Osmaniyeinin Balkan hükümatı sagiresi gibi ayrıca kesbi istiklâl etmeleridir. Lâkin bu küçük hükümetler şarkta mevcudiyeti Osmaniyeinin husule getirdiği muvazenei düveliyeden istifade suretiyle yaşayabiliyor.

Haritaî âlemde o muvazene, devleti Osmaniye zararına tebeddül ettiği gün, anasırı mezkûrenin ihrazı istiklâlleri şöyle dursun, fakat hayli zamandanberi kesbi istiklâl etmiş olan Balkan hükümetlerinin bile âzadei tecavüz kalacakları şüphelidir.

Sahnei tabiatta çidalî hayat kanunu ahenini devam ettiği müddetçe yaşamak, hususile hürriyetini muhafaza etmek şartıyla yaşamak için, onun devamını temin eyleyecek bir kuvvete malikiyet iktiza eder. Hatta farzı muhal olarak akvamı osmaniye'nin birer idarei müstakilliye malik olacakları kabul edilse bile cevanibi erbaalarından yükselen kuvvayı hariciyeye karşı koyacak bir kuvveî dahiliye vücuda getirmek üzere mütemekkin oldukları araziden istihsal eyleyecekleri servetin en büyük bir kısmını ihtiyacatı askeriyelerine sarfetmeleri lâzım gelecektir. Halbuki tabiiyeti osmaniye altında bir adaleti mütesaviye ile yaşamak bizi askeri, iktisadi her türlü tecavüzatı hariciyeden masun bırakacak en salim yoldur. Hatta konşularımızda-munsifane düşünecek olurlarsa itiraf eylemeleri lâzım gelirken osmanlılığın ihyası umum ölemi medeniyete bir hizmet olacaktır. Çünkü devletimizin mazisi fütuhati cesime-î askeriye idi; İstikbali fütuhati âliyeî medeniyete bulunacak bir milletin şahaî temeddünde ihraz edeceği fütuhât ise yalnız kendisinin değil, fakat tekmil insaniyetin malı sayılır. Umum osmanlıların bu büyük maksada vüsul için furuk-u muhtelif-î ahrardan mürekkep bir cemiyeti cedidenin teessüs ettiğini görür görmez ona her suretle zahir olacaklarından eminiz. (17)"

Bu beyannamelerin mühim tesiri olmuştur. Bundan sonra "Jön Türk" ler arasında bir kongre yapılması üzerine çeşitli beyanname ve broşürler yayınlandı.

d) Prens Sabahaddin Bey Mısır'dan Ne İçin Nasıl Ayrıldı:

"Sabahaddin ve Lütfullah Beyler isteksiz olarak geldikleri Mısır'dan bir an önce ayrılıp Avrupa'ya dönmeyi istiyorlardı ve bunun içinde babalarını sıkıştırıyorlardı. Bununda önemli sebepleri vardı. Hidiv'in Yıldız Sarayı'na kendileri hakkında devamlı telgraflar çektiği haberini almışlardı. Bu durum karşısında Sabahaddin ve Lütfullah Beyler Hidiv'e karşı soğuk bir tavır takınmaya başlamışlardı. Beyler'in bu tavır Hidiv'in hoşuna gitmedi ve nihayet Paşa'ya İstanbul'a dönmesini teklif etti. Paşa bu teklife çok üzüldü. Oğulları ise babalarına "Bu durumda memlekete girmek caiz değildir. Avrupa'ya çekilerek mücadelemize devam edelim" demişlerdir. (18)

Hidiv Abbas Paşa'nın bu teklifi yapmasının sebebi, Beyler'in beyannameler neşremleri hoşuna gitmediği gibi, Paşa ve oğullarına gelip giden mektupları devamlı kontrol ettiğinden, kendisinin her ay vermiş olduğu parayı keserse, dışardan hiç yardım alamıyacaklarını zannediyordu. Böylelikle onların zor durumda kalıp memlekete dönmek zorunda kalacaklarına inanıyordu.

Fakat Paşa, oğullarında cesaret verici sözlerine bakarak, bu teklifi reddetti. Böylece Hidiv'inde çabaları bir işe yaramadı. Bu durum Saray'a Ali Kemal vasıtasıyla şöyle nakledildi..

"Misafir'in işi fenalaştı. Çünkü müteveli (18 a) İstanbul'a avdetlerini teklif eyledi. Gitmezlerse parayı keseceğini zimmen bildirdi. Fakat çocuklar avdet etmeyiz diye kıyamet koparıyorlar.

2 Mayıs 1901

"Misafir ile Müteveli büsbütün bozuştular oldu, bitti. Misafir istikraz ile yaşıyor ve halen istikraza çaballıyor."

14 Mayıs 1901 (19)

Hidiv teklifini paşa'ya en müşkül zamanında yapmıştı. Paşa'nın hiç parası kalmamıştı. Fakat bu sırada Osmanlı Bankasından gelen bir mektupta Paşa'ya hesaplarında bir yanlışlık yapıldığı ve halen Banka'da 1000 lirası bulunduğunu haber veriyordu. Paşa hemen bu parayı çekti. Fakat hakikatte bu para bankada yapılan bir yanlışlığın mı yoksa Paşa'ya dar gününde yardım etmek isteyen birisi tarafından mı gönderildiği bilinmemektedir. Yalnız bildiğimiz kadarıyla bir zamanlarda Mithat Paşa'ya böyle isim verilmeden yardımların yapılmış olmasıdır. Paşa bu paranın 500 lirasını oğullarına verip Avrupa'ya göndermiş, kendisinde İstanbul'a döneceği hissini uyandırarak olabilecek engellemeleri önlemiştir. Ali Kemal Bay bu konuda şu mektubu yazmıştır.

"Misafir Kariban İstanbul'a avdet etmek üzeredir. Fakat mütevelinin şiddetle aleyhinde zebandraz olmağa başladı. Çocuklar adeta müteveli ile kavga ettiler. Bir günün içinde pılıyı pırtayı toplar toplamaz yapayalnız bir uşak bile almadan sade ikisi Paris'e gittiler. Müteveliye

kızgındırlar; bize ihanet etti" diyorlar. (20)

Sabahaddin ve Lütfullah Beylerin Mısır'dan hareketleri Fransız matbuatında akisler uyandırmış ve ajanlar şu haberi yayınlamıştı.

"Paris-(L'intransigent) gazetesi sultanın yeğenleri Prens Sabahaddin ve Lütfullah'ın yakında Kahire'den geleceklerini yazmaktadır. Memlekete avdetleri için Hidiv'in yaptığı teklife karşı ırk ve din farkı gözetilmeksizin bütün Osmanlılar namına istedikleri ıslahatın icrasına kadar İstanbul'a dönmeyeceklerdir". (21)

Beylerin hareketinden beş on gün kadar sonra, Hidiv Damat Mahmut Paşa'yı bir merasime çağırır. Fakat merasim esnasında Paşa'ya karşı çok soğuk bir tavır takılır. Paşa bunun üzerine merasimi terk eder ve hemen ertesi gün Mısır'dan ayrılır. Böylelikle Damat Mahmut Paşa ve Oğullarının Mısır seyahati son bulmuş olur.

B- I. JÖN TÜRK KONGRESİ

a) Kongre Öncesinde ki Durum:

Prens Sabahaddinden önce "JÖN TÜRK" âlemi içinde Ahmet Rıza entellektüel bir tip olarak görünüyor ve genellikle de - belli bir disipline tabi olmadan - Avrupa'daki Jön Türkler Ahmet Rıza Bey'in etrafında toplanmışlardı. Bilindiği kadarıyla bir felsefî mesleğin mensubu olan Ahmet Rıza, bazı vesilelerle kendisinin belirttiği gibi, o zamanlar revaçta bulunan Auguste Comte'un "Positivisme" ekolüyle ilgili olduğunu söylerdi. Hatta 14 Haziran 1907 senesinde, - Daha önce (1896 yılında) Abdülhamid'e sunduğu bir kısım Lahiyalardan bahisle yayınladığı bir risalenin ön sözünde "Maarif-i Umumiyenin İslah ve ikmaline dair atebe-i ulgayî mulûkanenize arzettiğim Lâhiyanın hiç bir faide ve semeresi görülmedi... Arizalarımın hülûs kâğıdı zanniyle dilenci torbasına atılarak rûkâbı hümayunuza taktim kılınmadığına ihtimal vermeği daha ehven buluyorum" Cümlelerini kâğıttan sonra "Devlet ve Milletin istikbalî muhataralıdır. Bizi bu varta-î hevelnâkten kurtarmak için umumun bâisifevz ve necatî olan talim ve terbiyeden başka çare yoktur. Sözüme itimat buyurmanızı rica eylerim" (22) diyordu. Daha pek çok risaleler ve beyannameler yayınlayan Ahmet Rıza Bey bunlarla

memleket meselelerini ortaya koymaya çalışıyordu.

Prens Sabahaddin'inde "Jön Türk" âlemine girmesiyle birlikte de bir fikir havasının estiği söylenebilir. Ve bu durumda etkisini çok geçmeden göstermiştir.

Avrupa'nın çeşitli yerlerinde Jön Türk hareketi Abdülhamid'e karşı mücadele veriyor ve bu yolda neşriyat yapıyordu. Memlekette ise durum dahada değişikti. Bir şeyler öğrenmek için İstanbul'a gelen gençler uzak yerlere sürülüyor. Sansür, tercüme roman ve edebî eserlere kısmen müsaade ederken tarihî, felsefî, içtimaî ve iktisadî kitapların çıkmasını engelliyordu. Gençliğin yetişmesi bu durumlarda dahada zorlaşıyordu.

Yani Jön Türk Kongresine gitmeden önceki durum; "Jön Türk" mensupları arasında büyük fedakârların ve azimkâr kişilerin varlığına rağmen, bunların "meşrutiyet" in gelmesiyle ilerlemenin olacağı kanaatindeydiler. Fakat herhangi bir ilmi ve içtimaî düşünce ile uygulanacak siyaset hakkında ortaya belirli bir metod koymuyorlardı.

İşte I. Jön Türk Kongresi böyle bir durum içindeyken toplanmıştır.

b) Kongre'nin Hazırlanışında Prens Sabahaddin'in Rolü ve

I. Jön Türk Kongresi:

Prens Sabahaddin Mısır'dan Avrupa'ya geçtikten sonra Paris'e gitmiş. Burada bütün meşguliyetini bir "Jön Türk" kongresini toplamaya verdi. Fakat böyle bir toplantının yapılması için bütün osmanlı hürriyetçilerinin ve Abdülhamid muhaliflerinin toplantıya katılması gerekiyordu. Oysa bu inkılâpçıların çoğu seyahat yapma imkânlarından mahrum oldukları gibi günlük ihtiyaçlarını dahi zor temin eden kişilerdi. Bu durumda olanların yol masraflarının ve kongre devamınca ihtiyaçlarının karşılanması gerekiyordu. Prens Sabahaddin borç para temin ederek, inkılâpçılara seyahat masrafları ile birlikte davetiye gönderdi. Fakat Fransa hükümeti umumi mahallerde böyle bir kongrenin yapılmasına ilk önce izin vermedi. Bu sebepten 2 Şubat 1902 günü için kararlaştırılan toplantı ancak "4 Şubat 1902" tarihinde âyan azasından Türk dostu ve hürriyetçi olarak bilinen Mösyö Leter Postalis'in hususi ikâmetgâhında

yapılabilmıştır. Kongrenin fahri başkanlığı o sırada Napoli'de bulunan Damat Mahmut Paşa'ya verilmişti.

Kongre heyeti mütesebbüs üyeliklerinede Prens Sabahaddin, İsmail Kemal, Ali Haydar Mithat, İsmail Hakkı Beylerle, Mozoros ve Fahri Beyler seçilmişlerdir.

Kongrede Osmanlı unsurlarını teşkil eden bütün milletleri hemen hemen temsil edilmişti. 60-70 kişiye varan kongreciler "Jön Türk" âleminin ve Sultan Abdülhamid muhaliflerinin entanınımış simaları arasından seçilmişti. İnkılâp tarihimizde mühim bir dönüm noktası teşkil eden bu birinci "Jön Türk" Kongresine iştirak etmiş bulunan osmanlı ihtilâl-cilerinden bazıları şunlardır:

Prens Sabahaddin ve Lütfullah Beyler, Ahmet Rıza, İsmail Kemal bilâhare Anasya mebusu olan İsmail Hakkı Paşa, "Kanun-î Esasi" gazetesi sahiplerinden Hoca Kadri, Halil Ganem, Eşbak, Ankara Mebusu Mahir Said, Sabık İstanbul Mebusu Yusuf Akçora, Tokya Sefirliği yapan Ferid, Babanzade Hikmet, Mithat Paşazade Ali Haydar, Hüseyin Tosun, Ali Fahri, Şair Hüseyin Siret, İbrahim Temo, Derviş Hima, Doktor Nazım, Doktor Refik Nevzat, Kemal Mithat, Abdülhalim Memnuh Beylerle, Şeyh Şevki Efendi, Celâl, Abdurahman Bedirhan, Kâzım, Yaşar, Hamdi, Zeki, Nuri, Ali Fehmi, Lütfi, Salih, Nüzhet ve Çerkez Kemal Beyler, bu kongrenin en genç unsurları Abdülhak Şinasi ve Doktor Şefik Beylerdi.

Kongreye iştirak edenlerin bir kısmı Mısır'dan, Kıbrıs'tan ve Bulgaristandan gelmişlerdi. Ermeniler namına Sisliyon, Rumlar namınada eski posta nâzırı Musiridis Gidis ve Avukat Doktor Fardis hazır bulunuyorlardı. (23)

c) Jön Türkler'in İkiye Ayrılması ve Kongrenin Dağılışı:

"Kongre Prens Sabahaddin Bey'in konuşmasıyla başladı. Kongre çalışmalarını iki problem üzerinde toplamıştır. Birincisi, yalnız neşriyat ve propaganda ile meşrutiyetin kurulamayacağı, dolayısıyla ihtilâl metodunun benimsenmesi lâzım geldiği, ikinci problem ise, yabancı hükümetlerin müdahalesini sağlamak suretiyle memlekette ıslahat yapılmasının teminidir" (24)

Birinci problemi İsmail Kemal Bey ileri sürmüştü, söylediğine göre-
de Kongreye mühim bir askeri kuvvetin temsilcisi olarak gelmişti.

İkincisini ise Ermeniler ortaya sürmüştü. Onlar vaadedilen
ıslahatların yapılmadığını, bundan böyle yapılmayacağını bu yuzdende
ecnebi müdahalesinin yapılmasının zaruri olduğunu bu müdahale sayesinde
ancak ıslahat yapılacağını iddia ediyorlardı.

İkinci teklif sert tartışmalara yol açtı. Bunun üzerine söz alan
Prens Sabahaddin Bey; ecnebi müdahalesinin memleketimiz için daima zarar
verdiğini ve bu defada zarar vermesi melhuz bulunduğunu ve böyle talepte
bulunmanın akli selim kârı olmadığını söyledikten sonra, ancak ecnebi
müdahalesinde ihtiyaç bulunduğunu ve bunu memleketimiz nef'ine çevirmek
lâzım geldiğini anlatmış ve düşüncesini şu suretle hülasa etmiştir.

"Biz memleketimizde bir ihtilâl yapmak maksadıyla toplanmış bulu-
nuyoruz. Lâkin dahilde ihtilâl çıkarmaya muvaffak olduğumuz taktirde bu
hareketin hüsnü suretle neticeleneceği muhakkak değildir. Kargaşalık es-
nasında herhangi ecnebi bir hükümetin kendi menfaati namına, işlerimize
müdahale etmesi muhtemeldir. İşte biz bu müdahaleyi önlemek için menfaati
menfaatimize uygun bir hükümetle daha evvelden anlaşmış olmalıyız. Yani
dahilde bir hareket vücuda getirdiğimiz vakit bundan istifade etmek eme-
line düşecek hükümetlerin müdahalesini bertaraf eyleyerek hürve demokrat
hükümetlerle şindiden uyuşmalıyız, bundan sonra ihtilâl hareketine
geçmeliyiz" (25)

Kongre salomu bu münakaşaların sonunda ikiye ayrıldı. Prens
Sabahaddin Bey'in konuşmasında izah ettiği şekildeki bir müdahaleden
yana olanlara "Müdahaleci" deniliyordu. Bu grubu Prens Sabahaddin ve
İsmail Kemal Beyler temsil ediyordu. Diğer grup ise müdahaleci grubun
tam tersine fikirleri savunuyorlardı. Bu grubun başını Ahmet Rıza Bey
çekiyor ve onlarada "Ademi Müdahaleci" deniliyordu.

"Kongre sonunda daimi bir komite seçimine kadar verilmekle bunada
yabancı müdahalesine ekseriyet taraflarından Prens Sabahaddin, İsmail
Kemal, İsmail Hakkı ve üç hiristiyan seçildiler. Prens Sabahaddin komite
emrine 2500 frank vermeyi taahhüt etti. Nazari olarak genç osmanlılar
birleşmiş oldu. Gerçekte ise kongrede beliren iki grup iki ayrı cemiyet
halinde çalışmalarına devam edecektir." (26)

C- PRENS SABAHADDİN'İN İHTİLÂL DENEMESİ VE SONUCU:

Kongrede müdahale taraflısı grubun ekseriyette olması sayesinde memlekette yapılacak ihtilâl ve yabancı müdahalesini organize etmek için kurulan komitenin üyeleri "Müdahaleci" gruptandı. Bu komitede İsmail Kemal Bey'in kongrede bahsi geçen mahrem beyanatını dinledikten sonra bu işin organizesini Prens Sabahaddin ve Fazlı Beylere havale etmişti. Bu iki murahhas Trablusgarb fevkâlâde kumandanı ve vali vekili Recep Paşa'nın yaveri Şevket Bey'le muhabere ettikten sonra kendisiyle görüşmek üzere Malta'ya hareket etmişlerdir.

Prens'le Fazlı Bey bir müddet Malta'da bekledikten sonra Recep Paşa'nın delegesi Binbaşı Şevket Bey'le görüşmüşler, ona kongre hakkında bilgi verdikten sonra komuyu İsmail Kemal Bey'e intikal ettirerek asıl meseleyi açtılar. Şevket Bey Prens Sabahaddin'i dinledikten sonra kendisinin ve Paşa'nın görüşlerini açıklamıştır. Paşa, hareketin Arnavutluktan başlamasını, Şevket Bey ise Dedeâğaç'tan başlamasını istiyor. Bu görüşler üzerine Prens Sabahaddin Bey, İstanbul haricinde bir harekâtın Sultan Abdülhamid'e vakit kazandırmaya yarayacağını ve buna binaen doğrudan doğruya Payitaht'da bir kıyam hazırlamanın daha iyi olacağını ileri sürmüş, bu fikirde kabul edilmiştir. Bu harekâtın nasıl yapılacağı hususunda da şu projâ hazırlandı. Projeye göre; itimada lââyık zabitler vasıtasıyla Trablusgarb fırkasından birkaç tabur asker manevra bahanesiyle sert mevkiine kadar ilerletilecek, sert mevkiinde gemilere bindirilecek olan bu askerler ecnebî bayrağı altında Çanakkale Boğazından geçirildikten sonra İstanbul'da evvelce Erkânıharp zabitleri vasıtasıyla tayin edilecek bir noktaya ihraç olunacaklar.

Bu kuvvete iltihak eyleyecek tarafların yardımıyla hükümet iskat, meşrutiyet ilân edilecek ve Kanun-u Esasi'nin tatbikatına geçilecek, her türlü ihtimale binaen ecnebi hükümetlerin müdahalesi daha evvelden alınacak tedbirlerle önlenecek,

Bu proje-Recep Paşa'nın da tasvibini almak şartıyla-iki tarafçada uygun bulunmuş ve yapılacak işlerde ikiye ayrılmıştı. Buna göre; Malî, Siyasî ve gemi işleriyle Prens Sabahaddin ve İsmail Kemal Beyler, askeri kısmı ilede Recep Paşa ve Şevket Bey'in meşgul olması kararlaştırılmıştı.

Prens Paris'e döndükten sonra bu durumu ekseriyet grubuna (müdahaleci) anlattı. Bu sırada da Şevket Bey'den gelen bir mektupta Recep Paşa'nın projeyi onayladığını bildirdi. Bu haber üzerine hemen harekete geçen grup İsmail Kemay Bey'i Londra'ya gönderdi. İsmail Kemal Londra'da sefaret Başkâtibi Reşit Sadi Bey vasıtasıyla İngiliz hükümetiyle temasa geçti. Diğer taraftan Fazlı Bey'de Atina'ya giderek gemi tedarikiyle meşgul oldu. Prens'de bu sırada külliyyetli bir miktarda borç para almak için çareler arıyordu.

Bu sıralarda 30 Haziran 1903'de Prens'in babası Damat Mahmut Paşa henüz 48 yaşında iken Brüksel'de öldü. Kemikleri ancak meşrutiyetten sonra Prens Sabahâddin tarafından İstanbul'a getirilecektir.

Reşit Sadi Bey Trablusgarb'a giderken Prens Sabahaddin ve Lütfullah Beylerle Fazlı Bey'de Atina'ya hareket etmişler ve Musiriş Gidis Bey'de bilahare kendilerine iltihak etmiştir.

Atina'da toplanan komite âzaları Reşit Sadi Bey'in gelmesini beklerken Mısır seyahatinden dönen İsmail Kemal Bey'inde Atina'ya hareket ettiği haberi gelmiş ve Fazlı Bey kendisini karşılamak üzere Patras'a gitmiştir. Patras Limanında İtalyan bandıralı bir vapurdan çıkan İsmail Kemal Bey'in bindiği sandal rıhtıma yanaşırken bir kaç Yunan Zabiti kendisini karşılamıştır. İsmail Kemal Bey Mısır seyahatini kendi nokta-î nazarına göre anlattıktan sonra Reşit Sadi Bey'in Trablusgarb'dan henüz avdet edip etmediğini Fazlı Bey'den sormuş ve "Benim Yunanistan'da pek çok tanıdıklarım var, müşkülâta tesadüf edilirse meselenin derakab haline çare buluruz" demiştir.

Ertesi gün İsmail Kemal Bey komite âzalarıyla görüşürken "Hidiv'in hiyanetinden korkmayız; bununla beraber kendisinden para aldığımı da zannetmeyiniz." defikten sonra "Elimizde bulunan paranın inkılâp işine kâfi gelmeyeceğini bildiğimden mesele hakkında Yunan hükümeti ilede görüşmek istiyorum" sözünü ilâve eylemiştir. (27)

İsmail Kemal Bey'in konuşmalarından anlaşıldığı üzere, ihtilâl işi para temini için bir vesile idi. Paşa'ya düşkünlüğü arkadaşları tarafınca bilinen İsmail Kemal'i bu fikrinden döndermek için çok uğraşmışlar.

İsmail Kemal Bey bu sırada İtalya'ya gitmiş ve arkadaşlarının da çağırmasıdır. Bunun üzerine Prens Sabahaddin ve Musuris Bey İtalya'ya giderler. Fakat orada hiç ummadıkları bir durumla karşılaşır.

İsmail Kemal Bey onlara, ihtilâlin Aristokratlar vasıtasıyla yani Yunan Kralı ve Mısır Hidiv'i gibi kişilerin yardımıyla yapılmasını yoksa başka türlü bir ihtilâle katılmayacağını söyledi. Bunun üzerine tekrar Atina'ya dönen Prens ve Musuris Bey durumu arkadaşlarına anlatır ve Recep Paşa'yada haber vermeye karar verirler. Haberi alan Recep Paşa'da İsmail Kemal Bey gibi düşündüğünü söyler.

Prens Sabahaddin ve arkadaşları bu haberide alınca ihtilâl teşebbüsünden vazgeçerek hemen Paris'e dönerler.

Kısacası nereden bakılırsa bakılsın teşebbüsün gerçekleşmemesinin sorumlusu İsmail Kemal Bey gibi gözükmektedir. (28)

Başarısızlık nedenleri ne olursa olsun, bu teşebbüsün Prens Sabahaddin'e hayli para ve zamana malolduğu muhakkaktır. Daha iyi bir örgütlenmeyle gerçekleşmesi pekâla mümkün olan bu teşebbüsde 1896'daki Saray ayaklanması tasarısı gibi, kayıp davalar arasına karışıp yok olmaya mahkûmdur. (29)

Prens Sabahaddin, "Kongre'den ve 1903'teki başarısız darbe teşebbüsünden sonra karşısındaki sorunları daha iyi kavrayabilmek amacıyla kendini eğitmeye karar vermişti. Prens Sabahaddin bundan sonraki üç yıl boyunca, Resch'in deyişiyle, "tam mânasiyle inzivaya çekildi." (30)

D- TEŞEBBÜS-Ü ŞAHSİ VE ADEM-İ MERKEZİYET CEMİYETİ'NİN KURULUŞ VE FAALİYETLERİ:

Prens Sabahaddin Bey Paris'e döndükten sonra kendine yeni bir faaliyet sahası yaratma yolunda çalışmaya başlamıştı. Prens, Berlin sokaklarında 8 numaralı binada küçük bir daireyi büro haline getirmiş, bundan sonrada başarısız ihtilâl denemesinin üzerinde bıraktığı olumsuz havayı bir yana bırakarak dostlarını burada kabul etmeye başladı.

Bir tarafta "Revue" ve "Matin" gazetelerinde makaleler yazıyor; diğer taraftanda "Mole Tokül" salonunda konferans vermek suretiyle

Fransızları Türkiye hakkında aydınlatmaya çalışıyordu.

Bu sırada Paris'teki Jön Türklerde bir durgunluk göze çarpıyordu. Sadece Ahmet Rıza Bey metodik negriyatına devam ediyordu. Jön Türkler böyle sakin bir hayat yaşarken, Ferik Ahmet Celalettin Paşa, Kurena'dan Arif Bey, Yaveran'dan Ahmet Şevket ve Biraderi Rıza Paşalarla Doktor Nihat Reşat Bey ve Kelekyan Efendi, Doktor Kerâm Sebati Bey ve bir müddet sonrada doktor Bahaeddin Şakir Bey Avrupa'ya gelmişler ve Jön Türk camiasına katılmışlardı. Bu yeni gelen elemanlarla Paris'teki durgunluk havası dağılmış ve de Jön Türk'lerin tekrar faal teşebbüslere girişmelerine sebep olmuştur.

Doktor Bahaeddin Şakir Bey, Ahmet Rıza Bey, Prens Sabahaddin ve diğer Jön Türklerle görüşükten sonra faaliyetleri canlandırmak için çareler aramıştır. Doktor Bahaeddin Şakir sadece birleşmek ve amaca ulaşmak prensibini ortaya atmıştır. Fakat Prens Sabahaddin'le görüşükten sonra meselenin bu kadar basit olmayıp bir çok temaslardan sonrada bütün Jön Türk elemanlarının biraraya toplanması ve bir teşekkül meydana getirilmesi lüzumunu ileri sürdü. Bunun üzerine bir program hazırlanarak tatbikata konulması için Prens Sabahaddin, Ahmet Rıza, Sami Paşazade Sezai, Dr.Nihat Reşad, Dr.Bahaeddin Şakir, Dr.Nazım, Dr.Sabri, Fazlı, Ali Haydar Mithat, Hüseyin Tosun ve Milaslı Murat Beyler toplanırlar. Uzun uzadıya yaptıkları müzakerelerden sonra Prens Sabahaddin Bey'e hitaben "Siz mütefekkir bir zatsınız; memleketin ıslahı ve kurtulması neye mütevakıf ise ona göre bir program tanzim edinizde müstereken müzakere edelim ve nokta-î nazarlarımızı tevâhid ettikten sonra bu programa tâbi olarak müdtehidem çalışalım" demişlerdir. (31)

Bu teklif üzerine Prens Sabahaddin Bey yıllardır üzerinde çalıştığı ve mücadelesini verdiği "Adem-î Merkeziyet ve Teşebbüs-ü Şahsi" prensibini bir program haline getirdi. Prens Sabahaddin programa "Decentralisation-Ademi Merkeziyet" kelimesini koymuştu. Bu tabirle Hıristiyan ve azınlıkların memleketteki durumlarını daha değişik bir statüye koymuş oluyor ve onlara hareket serbestliği tanıyordu.

Programın müzakere edileceği gün heyet tekrar toplanmış sadece Ahmet Rıza Bey toplantıya katılmamıştı. İlk görüşmede programın teksir

edilerek bütün üyelere verilmesine ve bir başka günde müzakere edilmesine karar verildi. Aradan bir kaç gün geçtikten sonra yapılan toplantıda Dr. Bahaeddin Şakir ve Nazım Beyler, Ahmet Rıza Bey ve "Terakki ve İttihat Cemiyeti" mensupları adına "Adem-î Merkezi" teriminin aleyhinde olduklarını söyleyerek "Adem-î Merkezîyet" Merkez yok demakti; "Merkez" olmayıncada "Memleket yok" demektir diye iddia ediyorlardı.

Prens Sabahaddin ve dostlarında "Adem-î Merkezîyet" teriminin Fransızca Kanun-u Esasî'de bulunan bir kelimenin tercümesinden başka bir şey olmadığını söyleyerek Fransız Anayasasından adı geçen kelimayı gösterirler. Bunun üzerine Dr. Nazım Bey bu maddeyi okur ve arkadaşlarına okuttuktan sonra şöyle der;

"-Ben onbir senedir, buradayım, ilk defa Kanun-u Esasi'yi okuyorum. Binaenaleyh bu kelime pek tuhaf. Mademki iş böyledir; Müsaade edin de meseleyi kendi aramızda bir defa daha müzakere edelim." (32)

Bundan sonra bu konuyla ilgili hiç toplantı yapılmadığı gibi Ahmet Rıza Bey ve arkadaşları Fransızca ve Türkçe "Meşveret" gazeteslerinde "Adem-î Merkezîyet" terimi üzerinde aleyhte yayınlar yapmaya başlamışlardır. Bunun üzerine Prens Sabahaddin Bey'de kendi başına hareket etmeye karar vererek "Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-î Merkezîyet Cemiyeti"ni kurar.

Cemiyetin kurucuları ve belli başlı idareciler arasında şu isimler vardır:

Prens Sabahaddin (Reis), Ahmet Fazlı (Kâtib-i Umumi), İsmail Kemal, Dr. Nihat Reşad, Dr. Rifat, Miralay Zeki, Dr. Sabri, Hüseyin Tosun, Milaflı (Asker) Murat, Şair Hüseyin Siyret. (33)

Yayın organsız parti olmayacağına göre, Sabahaddin de 1906 da "Terakki" adlı bir dergi kurdu ve idaresini üvey kardeşi Ahmet Fazlı Bey'e (Fazlı Tung) bıraktı. (34) Terakki gazetesi memleket çapında büyük yankılar uyandırmaya ve taraftar toplamaya başladı. Bunun üzerine Sultan Abdülhamid idaresi yayınladığı çeşitli bildirimlerle "Terakki" gazetesinin okunmasını, dağıtılmasını ve yurda girişini yasakladı. Sultan Abdülhamid idaresinin bütün gayretlerine rağmen "Terakki" gazetesi gizli gizli okunuyor ve Prens Sabahaddin'in fikirleri doğrultusunda gizli

cemiyetler ve teşekküller kuruluyordu.

Teşebbüs-ü şahsî cemiyeti rakibi "Terakki ve İttihat" gibi memleket içinde ve dışında teşkilâtlanmıştır. Bunlardan:

Erzurum şubesi, cemiyetin gönderdiği Yüzbaşı Hüseyin Tosun tarafından tesis ve tanzim edilmiştir. Faal azalar arasında Durak, Serdarzade Sıtkı Beyler ve Hoca Seyfettin bulunmaktadırlar. Bu şube aşâr ve ağnan vergisi dâlayısıyle küçük çapta bir ihtilâl hareketine teşebbüs etmiş ve yıldız'a korkulu günler yaşatmıştır.

Trabzon şubesi; de teşkilâtın kuvvetli kollarından biridir. Faal heyet Batum Sancakbeyizade Mehmet ve Hasan kardeşler, Nemlizade Salim tarafından teşkil edilmiştir.

İzmir Şubesi; 1906-1907 senelerinde, cemiyetin kahire şubesi tarafından izam edilen Mahmut Faiz tarafından organize edilmiştir. Faal heyet içinde Miralay Giritli Mithat, Rûsumat muamelâtı ecnebîyye Başkâtibi Mecdet Beyler bulunmaktadır.

Alâiye (Alanya) Şubesi; Alâiyeli Mahmut Bey tarafından kurulmuştur.

Şam Şubesi; Refik ve Hakkı El'azam tarafından kurulmuştur. Ayrıca Lâzıkıyye'de de bir şube mevcuttur. Şubeler kendi aralarında muharebere etmemekte, Paris ile münferiden temasa geçmektedirler.

Cemiyetin İstanbul Şubesi bizzat "Cemiyet-î İnkılâbiyye" tarafından vücuda getirilmiştir. (35)

Bunlardan başka, İstanbul ve vefa idadisi talebelerinden Satvet Lütfi Bey teşkilât kurmaya önyak olanlardan biridir. Bu kişi "Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-î Merkeziyet" cemiyeti adına memlekette ilk teşkilâtı kurmuş ve sivil mektep talebeleri arasında bu fikirlerin yayılmasına çalışmıştır.

Bir diğeri ise; Harbiye mektebinde A.Bedevî kuran tarafından kurulan gizli teşekküldür. Bunlardan başka Askerî Tıbbiyelilerinde kurduğu gizli bir komite daha vardır.

Daha sonra Ahmet Bedevi'nin ve Satvet Lütfi'nin gruplarıyla Askerî Tıbbiyelilerin grupları birleşerek tek bir kuruluş halinde çalışmaya başlamışlardır. Fakat çalışmalarını ağır baskılar altında sürmüştür.

Tıbbiye'den de Dr.Mazlum Paşa, Sivilllerden Satvet Lütfi, Harbiye'den de Ahmet Bedevî ve daha bir çok kişi tutuklanmışlardır. Bunlardan Ahmet Bedevî idama mahkûm edilmişse de bu karar uygulanmamıştır.

Zamanla memlekette kuvvetlenen Prens Sabahaddin taraftarları memleketin bir çok yerlerine dağılarak çalışmalarına başlamışlar ihtilâli çabuklaştırmak için bazı bölgevî isyanlar hazırlamışlar, fakat bu hareketlerinin sonucunda kimileri hapsedilmiş kimileri ise sürülmüşlerdir.

Memleket dahilindeki Prens Sabahaddin taraftarları ile fırkanın haberleşmesini, fırkanın umumi kâtibi Fazlı Bey yürütüyordu.

Böylece "Teşebbüs-ü şahsî ve Adem-î Merkeziyet" cemiyetinin kuruluşu ve faaliyetlerinden bahsettik, şimdide 27 Temmuz 1906 tarihli "Şûrayî-Ümmet" gazetesinin 95 numaralı sayısında yayınlanan cemiyet programını aşağıya aynen alıyoruz:

"Madde 1- Memaliki Osmaniye'de tatbik edilecek İslâhat-ı siyasiye, sınıf ve tebaanın bilâ istisna kâffesine sümülü olmak üzere vilâyeti mevcudenin âdem-î merkeziyet ve tevsii mezuniyet usul ve kaidesiyle idaresi esasına müstenid olacaktır. Âdem-î Merkeziyet ve tevsii mezuniyet usulü 1876 senesinde negrolunan kanunu Esasının 108.maddesinde mündemiç bulunan kaide-î intihap üzerine müesses olacak ve bu kanunu Esasî dahi ahval ve vakayî muhtelifede lüzum hissedildikçe tadilâta uğrayacaktır.

Madde 2- İntihap ile teşkil edilen belediyeler, Nahiye Meclisi, Mecalisi İdareî Belediye, nahiye ve vilâyet umur ve mesalihin tesviye rüyetine iştirak ve müdahale edebilecektir. Ârâyî hafi ile müntehip âza ile bunlara tefrik edilecek azâyî daim (adedi erkânı meclisin beş-tebirini tecavüz edemeyecektir) den mürekkep bir meclisi, umumi vilâyetin umuru maliyesiyle kavanin ve nizamâtına ait mesaîl ve muamelâtta selâhiyeti tamme ve vâsiaya malik bulunacaktır. Bu heyetin müzakeratı aleni olacaktır. Meclis mesaili müteaddide meyanında vergilerin tarh ve tevzii ve tahsil ve cibayeti hakkında ifayı rey edebilecek ve vergi hasılatının vilâyet ve hükümeti merkeziye arasında kararlaştırılacak olan ihtiyacatı mahalliye sarfedilmek üzere lüzumu olan miktarı vilâyete terk olunacaktır.

Madde 3- Bir taraftan vilâyetler arasında münasibet temin ve tevsil ve diğer taraftan vilâyeti mevcuda ile hükümeti merkeziye arasında ittihad ve irtibatı takviye etmek için 1876 senesinde ilân edilen idareî meşruta yukarıda söylenilen şerait dahilinde teessüs edecek ve payitahtta meclisî umumiyeî vilâyet âzası meyanında bilintihap gönderilen murahhaslardan kurekkeb bir meb'usan meclisi küşad olunacaktır.

Madde 4- Akvamı muhtelifeyi yekdiğerinden tefrik eden münazaat ve mücadelâta çaresiz olmak ve meclisi muhtelifeî vilâyatta her kavim kendi âdetleriyle mütanasib âza veya murahhas temin etmek üzere tevessül edecektir.

Madde 5- Herhangi kavime mensub olursa olsunlar bilûmum aynı hukuk ve imtiyaza mazhar olacak ve binaenaleyh aynı şeraite mükellef bulunacaklardır. Mekâtibi Askeriye dahi dahil olduğu halde bilcümle mekâtibi Âliye hükümetin her tebaasına küşad bulundurulacaktır.

Madde 6- Memleketin aşayış ve inzibatı bir jandarma heyeti marifetiyle temin olunacak ve jandarma efradı sekenevi teşkil eden akvamı muhtelifeden işbu akvamın nüfusu mevcudiyesiyle mütenasiben intihab olunacak ve jandarmaların tahsil ve talimi emrinde muvakkat bir zaman ecnebi muallim ve zabitanı istihdam edilecektir.

Madde 7- Valilerle, mutasarrıflar, Defterdarlar, defterî hâkanî müdürleri, Bidayet ve istinaf mahkemeleri reis ve müddeûmumileri hükümeti merkeziye tarafından nasb ve tayin edilecek ve memurin-î saire-î mülkiye ve adliyeyi valiler teşkil ettikleri ekseriyete nisbetle akvamı muhtelife meyanından intihab ve tâyin eyleyeceklerdir.

Madde 8- Kuvveî zabıta memurini mülkiyenin emrine tabi olacaktır.

Madde 9- Alelûmun vergiler tâdil ve basit ve makul bir tarzda tahsil ve cibayet tesis edilecek ve emvali gayri menkuleyi itimad ve emniyetten mütevellit menafî ve muhassenattan istifayı itimad ve emniyetten mütevellid menafî ve muhassenattan istifade ettirilecek surette emlâk hakkında câri ve mer-î olan kavanin ve nizamet tebdil olunacak ve hükümdarın son 30 sene zarfında ggyrimeşru olarak zaptettiği emual ve emlâkin hükümet veya eshabına îade ve tesliminden sonra Hazine-î Hassaya bir had temin edilecektir.

Madde 10- Muahedatı düveliyeye ahkâmı her türlü tecavüzden masun olacaktır" (36)

E- II. JÖN TÜRK KONGRESİ VE MEŞRUTİYETİN İLÂNI :

Birinci Jön Türk kongresinde ortaya çıkan fikir ayrılıklarının somucu olarak kurulan "Teşebbüs-ü Şahsî ve Âdemi Merkeziyet" Cemiyeti ile "Terakki ve İttihat" Cemiyeti çalışmalarına ayrı ayrı devam ediyorlardı. İşte bu sıralarda hiç beklenilmedik bir hadise olmuş, o zamana kadar kendi başlarına çalışan Ermeni Komitacılarında Jön Türk âlemine katılmak ve onlarla işbirliği yapmak istemişlerdi.

Cenevre'deki Ermeni "Taşnaksütyon" cemiyeti, Teşebbüs-ü Şahsî ve Ademî Merkeziyet" cemiyetine hitaben Prens Babahaddin Bey'e gönderdiği bir mektupla "mühim bazı meselelerin müzakeresi için" bir murahasın kabul edilmesini istemiştir. Aynı şekildedeki bir teklif "Terakki ve İttihat" cemiyeti'nin mümessili sayılan Ahmet Rıza Bey'ede yapılmıştır. Bir kaç gün sonrada "Taşnaksütyon" cemiyetinin murahası malûmyan adında bir zat, Berlin sokağındaki Prens Sabahaddin Bey'in yazıhanesine gelerek kendisiyle görüşmüş; bir kongre akdini ve bir program etrafında toplanmağı ve bazı ıçraat şekillerini teklif etmiştir. Prens Sabahaddin Bey ve dostları bu teklifi muvafık bulmuşlar, hangi noktalar etrafında görüşüleceğini tayin için îhzârî bir komitenin seçilmesini ileri sürmüşlerdir. Bir kaç gün içinde ermeni murahaslarının gayretleriyle gerek "Terakki ve İttihat" cemiyetinden ve gerek "Teşebbüs-ü şahsî" grubundan murahaslar seçilmiş ve ilk toplantı Berlin sokağındaki Prens Sabahaddin Bey'in bürosunda yapılmıştır. Bu toplantı da Adem-î Merkeziyet grubundan Dr.Nihat Reşat, Fazlı Bey'ler; Terakki ve İttihat grubundaki Dr.Bahaeddin Şakir, Hüsrev Sami Beyler; Ermenilerden Malûmyan Efendi ve diğeri bir zat bulunuyordu. (37)

Komitede görüş ayrılıkları çıkmışsada esaslar üzerinde anlaşmaya varılmıştır. Buna göre; her cemiyet kendi hüviyetini muhafaza etmekle beraber prensip düşüncesini bir an için kaale almayacak; diğeriilerinin tenkidiyle meşgul olmayacak; mesai tarzında üç cemiyetin gizli surette seçecekleri delegeler tayin edecekler. (38)

Bu kararların ışığı altında Kongreye gidilmiştir.

Böylelikle, Kongre 1907 senesi sonlarında toplantılarına başlamıştır. Kongre üç gün sürmüştür. Bu süre zarfında Türkler'den Prens Sabahaddin ve Ahmet Rıza Beyler'le, Ermenilerden de Malûmyan Efendi birer gün başkanlık ederler ve birer söylevde bulumurlar. Ahmet Rıza Bey'in ve Malûmyan Efendi'nin söyledikleri "Terakki'nin 17.nüshasında vardır. Bazı kısımları olduğu ve öbür kısımları özet olarak alınmıştır.

Sabahaddin Bey dar olan yerin kendi sözleriyle işgal edilmemesini ifade ederek söylevini yayınlattırmamıştır. (39)

Kongrenin ilk gününde bazı münakaşalar olmuştur. Münakaşa'ya sebep olan konu ise Ahmet Rıza Bey'in hukuk, hilâfet ve saltanatın kongre tarafından kabul edildiğinin hem ilânını istemiş olmasıdır. Bu söz üzerine salonda tartışmalar başlamıştır. İtirazlar daha çok Ermenilerden gelmiştir. O gün başkanlığı yürüten Prens Sabahaddin duruma pek hakim olamamıştır. Fazlı Beyin teklifi üzerine bu konuyla ilgili bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyonda bir konuşma yapan Ahmet Rıza Bey:

"- Biz 93 Kanun-u Esasisi taraftarıyız. Onda hilâfet ve saltanat hukuku mahfuzdur, Binaenaleyh ermeni vatandaşlarımızın bunun alayhinde olmadıklarını söylemeleri lâzımdır. Ancak ondan sonra kendileriyle Teşrik-î Mesaî etmeği makul buluruz." (40)

Süren tartışmaların sonunda ermeniler konunun kendilerini ilgilendirmediğini söyleyerek saltanat ve hilafetin karşısında olmadıklarını söylemişlerdir. Bunun üzerine kongredeki tartışma havası dağılmış ve kongre olgun bir hava içerisinde çalışmalarına devam etmiştir.

Kongre başarıyla sonuçlanmış ve aşağıya koyduğumuz beyannameyi yayınladıktan sonra dağılmıştır. (41)(Bkz.Fotokopi: 3)

İkinci Jön Türk hareketi, ilkinde nisbetle, fiili ve fikrî bakımdan çok da kuvvetli olmuştur. Bu hareket Jön Türk teriminin açık bir tarifinide sağlamıştır; Osmanlı devletinde modern ihtiyaçlara göre değişiklik yapmak isteyen ihtilâlciler.... İkinci hareketin hedefi Abdülhamid'in şahsı ve kurduğu rejim olmuştur. (42)

Yukarda beyannamede bulunan imzalardanda anlaşılacağı üzere bu kongrede Osmanlı ihtilâlcî fırka ve komiteleri Abdülhamid'e karşı ilk defa birleşmişlerdir. Fakat bir müddet sonra Rumeli'de patlak veren hadiseler meşrutiyetin ilânı ile sonuçlanmış, böylecede kongre'de alınan kararların uygulanmasına lüzum kalmamıştır.

Meşrutiyetin ilânıyla birlikte yurt içindeki ve yurt dışındaki Abdülhamid muhalifleri birer birer yurda dönmeye başladılar. Prens Sabahaddin Bey'de meşrutiyetin lehinde propoganda yapılması için arkadaşlarını memleketin dört bir yanına göndermiştir. Meselâ; Dr.Nihat Reşat Bey'i İstanbul'a, Fazlı Bey'ide İzmir'e göndermiştir. Kendiside İstanbul'daki "Teşebbüs-ü Şahsî ve Âdem-î Merkezîyet" cemiyeti üyelerine gazetede neşredilmek üzere bir beyanname hazırlayarak gönderir. Bu beyannamede meşrutiyet'in ikinci defa ilânından duyulan sevinçten ve bundan sonra memlekette ve içtimâî yapımızda ne gibi ıslahatlar yapılması gerektiğinden bahsedilmektedir. (42 a)

F- İTTİHAD VE TERAKÎ'NİN PRENS SABAHADDİN BEY VE TARAFTARLARINA KARŞI TAVIRLARI VE PRENS'İN YURDA DÖNÜŞÜ :

Meşrutiyet'in ilânıyla beraber yurdun pek çok yerine dağılan Prens Sabahaddin Bey taraftarları konferanslar vermeye başlamışlardı. Fakat bu durum ittihatçıların pek hoşlarına gitmiyordu. Bu yüzden pek çok cemiyet üyelerine baskılar yapılıyordu. Mesela; İzmir'de üyelerin bir kısmı tutuklanmıştı. Bu sırada İzmir'e Prens Sabahaddin tarafından gönderilen Fazlı Bey Kromer Palas'ta irticalen bir nutuk verirken otel'e Dr.Nazım Bey, Binbaşı Edip Servet, Rozinyol Hüsnü Bey ve bir kaç zabıt gelerek Fazlı Bey'in konuşmasını engellerler. Fazlı Bey'le Dr.Nazım Bey arasında kısa bir münakaşa olur. Dr.Nazım Bey, Fazlı Bey'e hitaben:

"- Bu memlekette "İttihat ve Terakki"den başka hiç bir cemiyet yaşayamaz. Buraya niçin geldiğinizi biliyorum. Sizi tanımamış olsam başka türlü muamele yapardım. Size tavsiyem ilk vapurla İzmir'i terketmenizdir" demiştir. Fazlı Bey'de:

"- Memlekette istabdadın yıkıldığını zannetmiştim. Görüyorumki aldanmışım. Maamafih Sultan Hamid'e boyun eğmediğim gibi sanada eğmem" cevabını vermiştir.

Yukardaki türden olaylar memleketin pek çok yerinde cereyan ediyordu. Yani memlekette yeni bir istibdat rejiminin kurulmasına doğru gidiliyordu. Senelerce Abdülhamid'e karşı mücadele verenler şimdi "İttihat ve Terakki"ci olmadıkları için yine horlanıyorlardı. Fakat bütün bunlara rağmen "Teşebbüs-ü şahsî ve Âdem-i Merkeziyet" cemiyetinden Dr.Nihat Reşad Bey ile "İttihat ve Terakki" erkânından Manyasizade Refik Beyle görüşerek iki cemiyetin birleştirilmesi için müzakere yapılması konusunda anlaştilar. İttihat ve Terakki Cemiyetinin merkezinde yapılan toplantıya "İttihad ve Terakki" adına Erkân-ı Harp Cemal (Paşa) , İsmail Hakkı (Paşa) ve Dr.Bahaeddin Şakir Beyler, "Teşebbüs-ü Şahsî" adınada Dr.Nihat Reşad, Hüseyin Tosun ve Muhiddin (Paşa) Beyler bulunmuştur. Bir ara toplantıya ermeni Malûmyan Efendi'de katılmıştır.

Bu toplantıda her iki cemiyetinde meclisin açılışına kadar fırka ihtiraslarına meydan verilmemesi kararlaştırılmıştır.

Bu sıralarda, Sabahaddin Bey 2 Eylül 1908'de İstanbul'a döner, babasının kemiklerini de getirir, halkın sevgi gösteriyle karşılanır. (43) Hatta öyleki bu karşılama törenine Abdülhamid bile şehzadeler göndermiş, yaverleri ile hal ve hatır sordurmuştur. Bu törene "İttihat ve Terakki" cemiyetinden Erkân-ı Harp Kaymakamı Rasih Bey başkanlığında bir heyetle kalabalık bir şekilde Prens Sabahaddin taraftarları ve o günün tanınmış gazetecilerinden "İKDAM" gazetesi sahibi Ahmet Cevdet Bey ile "Servet-î Fünun" mecmuası sahibi Ahmet İhsan Beylerde bulunmuştur.

Sabahaddin Bey İstanbul'a gelişinin ertesi günü babasının kemiklerini Eyü'teki aile kabristanına defnetmiştir. Cenaze törenine Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, Hahambaşı ve Patrikhaneden birde heyet katıldı. Prens daha sonra bu kişilere iade-î ziyarette bulundu. Fakat bu ziyaret "İttihat ve Terakki" basınında; "Dün Prens Sabahaddin Bey Patrikhane'ye gitmiş ve Patrik'in elini öpmüş" şeklinde yayınlanmıştır. Prens'in halk tarafından coşkun bir sevgiyle karşılanması ittihatçıların hoşuna gitmiyordu. Yapılan anlaşmaya rağmen aleyhte propogandaya devam ediyorlardı.

Bu durum Prens'in hoşuna gitmemekle beraber yinede anlaşmayı bozmamak için bu hareketlere karşılık vermiyordu. Meşruhiyetin daha başında ayrılıklar istemeyen Prens Sabahaddin verdiği konferanslarda birlik ve beraberliği savunur mahiyette konular işliyordu. Hatta Prens anlaşmanın bozulmaması için yapılan bir teklif üzerine "İttihat ve Terakki" genel merkezindeki toplantılara katılmıştır. Fakat burada gereken alakayı görememiştir. Bu konuda İttihat ve Terakkicilerden Kâzım Nami Duru hatıratında şöyle diyor:

"Bir gün Prens Sabahaddin'de geldi. Bizim merkez-î umumî azası ile görüştü. Bir türlü anlaşamadılar. Prens, Paris'teki (içtimai-ilm cemiyetinin üyelerindendi; (Âdem-î Merkeziyet) prensibine inanmıştı, halbuki ittihatçılar bu prensipten adeta korkuyor, imparatorluğun birliğini bozacağına inanmış bulunuyorlardı. Bence Prens Sabahaddin Bey'in fikirlerini derinden derine dinlemek memlekette tatbiki kabil olan ci- hetlerini almak, ondan sonra onunla esaslı noktalar üzerinde anlaşmak mümkündü. Pek iyide olurdu. Nasılki zaman, imparatorluğun bazı kısımları için, Âdem-î Merkeziyet Prensibininin tatbik edilmemiş olması acı mahzur- lar doğurmuştur. Bununla beraber Prens Sabahaddin de tophane civarın- daki büyük otel'in Tiyatro sahnesinde siyasî mesleği üzerine bir konfe- rans verebilmişti." (44)

Yinede fikir ayrılıklarına sebep olan konularda açıklamalar yap- mıştır. Âdem-î Merkeziyeti izah ederek muhtariyet taraftarı olmadığını "İKDAM" gazetesinin 5 ve 6 Teşrin-î evvel 324 tarihli sayılarındaki yazıları ile açıkladı. Fakat yinede ittihatçıların tavırlarında bir de- ğişiklik olmadığından Prens, bir kaç kez gitmiş olduğu cemiyet merkezi- ne gitmemeye başlamıştır. Böylelikle ittihatçılarla olan münasibetleri tekrar kesilmiş oldu. İttihat ve Terakki cemiyeti yöneticileri kendile- rinden olmayan kişilere hayat hakkı tanımıyor ve kendi kanaat ve fikir- leri aleyhinde olanlara tahammül edemiyorlardı. Nitekim "Âdem-î Merkeziyet" grubu üyelerinden Dr.Hicri Bey Diyarbakır'da tevkif edilmiş, Faiz Bey bir kaza kurşunu(.) ile öldürülmüştür. En önemlisi ise Mısır'daki "Jön Türkler"in en tanınmış şimalarından gazeteci Hasan Fehmi Böy köprü üzerinde öldürülmüş, ardından Ahrar fırkasının kurulmasına ön ayak olan- lardan Ahmet Samim Bey ve Murad Bey'in dostu olduğu içinde Zeki Bey öldürülmüşlerdir.

Yani, Abdülhamid istibdadı yıkılmış fakat yerine "İttihat ve Terakki istibdadı" kurulmuş oluyordu. Bu baskılar karşısında "İttihat ve Terakki" cemiyeti ile "Teşebbüs-ü Şahsî ve Âdem-î Merkeziyet" cemiyeti taraftarları arasında uyuşma imkânının kalmadığı anlaşılmıştı. Bundan sonra Prens Sabahaddin taraftarlarının bir kısmı "İttihat ve Terakki"ye iltihat etmişler, bazıları ise saf değiştirmektense yeni bir fırka kurmayı daha makûl bulmuşlar ve "Ahrar Fırkasını" kurmuşlardır.

"Ahrar Fırkasının" kuruluşunu Prens Sabahaddin'e bağlayanlar olmuştur. Her ne kadar fırka Prens Sabahaddin'in görüşleri doğrultusunda kurulmuş ve de Prens'in taraftarının pek çoğu fikir yakınlığından dolayı bu partiye girmiş isede, Prens Sabahaddin kendisine teklif edilen fırka başkanlığını nezaketle reddetmiştir. Bu durumu Sina Akşin şöyle izah ediyor:

Fırka'nın Nizamnamesine göre, bir başkanı bulunması gerektiği ve Fırka'nın diğer idare mevkilerinde kimlerin yer aldığı bilindiği halde, kimin başkan olduğu açıklanmamıştı. Başkan olduğumu inkâr eden Prens belkide fahrî ve gizli başkanlığa, yada başkanlığın kendisine bir cemile olarak açık kalmasına razı edilmişti. (45)

Bundan sonra, İttihat ve Terakki ile Teşebbüs-ü Şahsî ve Âdem-î Merkeziyet Cemiyeti arasındaki tartışma bu defada "İttihat ve Terakki Fırkası" ile "Ahrar Fırkası" arasında daha korkunç ve tehlikeli bir hal aldı. "İttihat ve Terakki" seçimlerde "Ahrar Fırkası" adaylarının kazanmaması için her türlü hile ve baskıyı uygulamıştır.

Prens Sabahaddin Bey bu seçimlere katılmadı. Hattâ seçimden bir gün evvel yüksek mektep talebelerinin istirhamı üzerine Fevziye Kıraathanesinde verdiği bir konferansta:

"..Biz ne mubusluğa, ne memurluğa namzet olduk. Hiç bir Kuvve-î beşeriyeden şahsımız namına hiç bir muavenet istemedik; istemiyoruz. Hükümeti sabıkaya karşı ne kadar müstakil isek, hükümeti hazır ve müstakbele karşı o kadar müstakiliz ve o kadar müstakil olacağız" demişti. (46)

G- 31 MART VAK'ASINDA PRENS SABAHADDİN'İN ROLÜ VE BU VAK'ADAN SONRA İTTİHAT VE TERAKİYE KARŞI GELİŞEN MUHALEFET:

Meşrutiyet'den sonra idareye gayrî-resmi olarak ağırlığını koyan "İTTİHAT VE TERAKKİ"nin baskısı çeşitli kesimlerde huzursuzluğa sebep oluyordu. Bu sırada ise:

"İttihat ve Terakki" partisi, kabineye bazı Nâzırlar sokmak, bu arada partinin Lideri olan Talât Beyi kândileri için en kritik makam olan Dahiliye Nâzırlığına getirmekle beraber henüz hükümete hakim değildi. Meclis-î Mebusan'daki büyük ekseriyetine güveniyor. Sadrâzamları tehdit ediyor, devleti partinin arzularına göre idarâ etmek için çapraşık yollara sapıyordu. Çünkü işlerinde henüz sadarete namzet gösterabilecekleri bir tek kişi yoktu. Halk Posta Katipliğinden millet vekili ve hemen Dahiliye Nâzırı olan Talât Bey'ide yadırgıyordu. Talât Bey'in şahsi bir ihtirası yoktu. Fakat, son derece ateşli bir partizandı. İttihat ve Terakkiyi tutmayanları vatan haini olarak görüyordu. (47)

Ama meşrutiyetin ilânı ile birlikte basından sansürün kalkmasının sonucu olarak herkes istediğini yazabiliyordu. Fırkalar arasında cereyan eden hadiseler Basınada yansımaya başladı. İttihatçı gazeteler muhaliflerine ateş püskürtüyor, muhaliflerde onlardan geri kalmıyordu. İttihatçılar, ülkeyi meşrutiyet nimetlerine kavuşturdukları ve İnkılâbın sahibi olduklarını ilân ettikleri halde, itibar görmeyişlerine tahammül edemiyorlardı. Muhalif Basına dişbiliyorlar ve her türlü tedhiş ve baskı metodlarıyla muhalif basını susturmaya çalışıyorlardı. Artık siyasî suikastler devri başlamıştı. Ardıardına İsmail Mahir Paşa, gazetecilerden Ahmet Samim ve Hasan Fehmi Bey'in öldürülmesi bardağı taşıran son damla oldu.

Hasan Fehmi Bey'in cenaze merasimine yüzbine yakın insan katıldığı ileri sürülüyor. Bu merasim bir cenaze töreninden çok İttihat ve Terakki'yi tel'in mitingine dönüşmüştür. 31 Mart vak'asında hemen bu hadiseden iki üç gün sonra başladı.

31 Mart hadisesi, halâ tam manâsıyla aydınlığa kavuşmuş değildir. Yalnız bilinen bir şey vassa, o da hürriyet ve meşrutiyetin bekçisi olarak Rumeli'den getirilen avcı taburlarının gelişlerinden bir hafta

sonra isyan etmeleridir. Asîleri idare eden, yani hareketin görünürde liderliğini yapan Hamdi Çavuş isminde birisidir.

Bu ayaklanmada, 5 Nisan günü Ayasofya Cami'indeki bir toplantıda kurulmuş aşırı bir dinî örgüt olan İttihad-ı Muhammedî'nin rolü vardı.(48)

Ayaklanma, İstanbul'daki Birinci Ordu'nun çoğu Arnavut olan askerlerinin ayaklanmasıyla, sivil ayaklanma Askerî bir renk aldı. Ayaklanma 12-13 Nisan gecesi bazı avcı ve piyade birliklerinin barakalarında başkaldırıp sabah'ın erken saatinde Galata Köprüsünü geçerek Meclis binasının dışında Ayasofya meydanında toplanmalarıyla başladı. Çok az direnmeyle karşılaştılar, kendilerine diğer birliklerdende âsiler, bazı Molla'lar ve Medrese öğrencileri katıldı. Diğer gûruhlar kentin belli başlı mermezlerinde toplandılar. Ayaklananların istekleri basitti: "Şeriat tehlikededir, şeriat isteriz" Bazılarında mekteplî subayları istemediklerini ekliyordular. (49)

O günlerde İstanbul hükümeti adeta dağılmış, daireler kapanmıştı. Adliye Nâzırı Nazım Paşa ve Mebus Aslan Bey'in yanlışlığa kurban gitmelerinden sonra İttihat ve Terakki ileri gelenleride ortadan kaybolmuştu. Hadisenin âniden patlak vermesi herkesi telaşa düşürmüş, pek çok kişi İstanbul'dan kaçmıştı. Pek çok kişide Mesrutiyet'in tehkiye düşmesinden korkuyordu. Âsiler yeryer "Padîşahım çok yaşa" sloganını söylüyorlardı.

a) Prens Sabahaddin'in Faaliyete Geçişi:

İsyan haberi duyulur duyulmaz kuruçeşme karakol zabiti vaziyetten Prens Sabahaddin'i haberdar etmişti. Prens durumun Abdülhamid'in lehine doğru gelişmekte olduğunu görünce hemen bir istimbat'a binerek o sırada heybeli adada olan Enver Bey'in yanına gitti. Prens bu konuşmada Abdülhamid'in hemen hal'ini istedi, fakat Enver Bey böyle bir işi tek başına başaramayacağını söyledi. Yalnız hemen Prens'le birlikte diğer harp gemileri suvarileriyle görüşmek üzere "Hamidiye Kruvazörü"ne gittiler burada "Hamidiye Suvarisi" Vasıf Bey'le görüşülmüş, neticede Vasıf Bey:

"İsyan harekâtı meşrutiyet alâyhine bir cereyan olursa diğer arkadaşlarla görüşüp mutabık kaldıktan sonra müştereken Yıldız Sarayı'nı

topa tutar ve yakarız" (50) diye kanuşmuştur. Hamidiyedeki görüşmede "Âsar'ı Tefvik" suvarisi Ali Kabulî Bey'de bulunmuştur.

Prens bundan sonra yalısına çekilmiş fakat akşam üzeri Fazlı Bey'in getirdiği, haberler çok fena ve istibdadın hortlamak üzere bulunduğu hissini verir mahiyette ve çatalca'daki askerlerinde İstanbul'a doğru gelmekte olduğundan hemen Fazlı Bey hocası Emin Efendi'yi Vasıf Bey'e gönderdi. Vasıf Bey yine "Sabah olsun, arkadaşlarla da görüşelim, hemen harekete geçeriz" demiştir.

O gece ise Prens Sabahaddin'in evi çeşitli taraflardan kurşunlanmış, bunun üzerine Prens evini terkederek bir başka eve sığınmıştır.

Prens Babahaddin kendisine karşı yapılan bu tecavüzlere aldırma-yarak iki beyanname neşretti. Bunlardan birisi ülâma'ya olup "Ey ülâma-î âmilin " başlığını taşıyordu. Diğeri ise Osmanlı askerlerine açık bir mektup idi. Ulâma'ya olan beyannamesinde:

"Çalışın; bu gün her zamandan ziyade çalışın ki Ehl-i İslâm zulme alet olmak ihtimalinden büsbütün kurtulsun, bundan böyle, uhuvvet ve faziletten başka bir maksat takip eylemesin" diyor, Diğeri mektubunda ise askerlere hitaben: (51)

"Peygamberimiz, ben dünya'ya güzel ahlâkı tanıtmak için geldim" buyuruyor, Kur'anı Kerimimizde "adalet ve iyilik" emrediliyor. Demekki dinimize uygun bir fetfayı şer'i olmadan hiçbir ferdin canına değil, kılına dokunmağa hakkımız yoktur. Vatana hainlik edenleri şeriatin emriyle kanun cezalandırır. Bunun icrası ise milletin ittifakiyle yalnız hükümete bırakılmıştır. Başka türlü hareket edersek şeriat nazarında katil görülürüz."...

" O halde hiç kimseyi incitmeyin. Derhal zabitlerinizle barışın kucaklaşın ve emirlerine itaat edin." tavsiyesinde bulunuyordu. (52)

İsyan hareketi başlayınca durum hemen Selanik'e bildirilmişti. Bunun üzerine Hüseyin Hüsnü Paşa Komutasında hazırlanan hareket ordusu 2 Nisan 1325 (1909) tarihinde Selanik'ten İstanbul'a doğru hareket eder. Harekât ordusunun İstanbul'a doğru geldiğini duyan âsiler arasında panik başlamıştı. Fakat başı bozuk bir halde olan hareket şûursuzca devam ediyordu. Harekât ordusu İstanbul'u kuşatmıştı. Nihayet 10 Nisan-ı,

11 Nisan'a (23 Nisan-ı 24 Nisan'a) bağlayan gece Harekât ordusu şehre girdi. ve İstanbul önemli bir mukavetle karşılaşılmadan işgal edildi. 22 Nisanda mebusan ve âyan meclisleri, millet meclisi olarak Yeşilköyde toplandı; şehri kuşatan ordunun bildirisi onaylandı; Anayasa'nın ve ülkenin güvenliği hakkında garanti verildi; ordunun davranışının milletın ülkülerine uygun olduğu ilân edildi. Beş gün millet meclisi Abdülhamid'i tahttan indirip yerine kardeşi Mehmet Reşad'ı geçirmek kararını açıklıyordu. (53)

Hareket ordusu'nun duruma hâkim olmasından sonra kurulan divan'ı harp ile isyanın müsebbipleri cezalandırılmaya başlandı. İttihatçılar fırsattan istifade ederek "Âhrar Fırkası"nın kapattırmışlar, kurucularından bir kısmını gözaltına almışlardı. İttihatçıları desteklemeyen gazetelerin yayın hayatına son verilmişti. Böylelikle yeni bir istibdat devri başlamış oldu.

Bu arada İttihatçılar fırsattan istifade ederek 31 Mart hadisesinin müsebbibi olarak Prens Sabahaddin Bey'i tevkif ettiler, bu tevkif fazla uzun sürmeyip dört, beş gün sonra gazeteye verdikleri:

"Sultanzâde Mehmet Sabahaddin Bey'in tevkifini icap ettirecek hiç bir deâil mevcut olmadığından hürriyetleri maalitizar iade edildiği ilân edilir."

15 NISAN 1325

İstanbul Merkez Komutanı

Erkân-ı Harp Binbaşısı Remzi (54)

Bu hadiseden sonra son derece üzülen ve memleketin bu gidişatını beğenmeyen Prens Sabahaddin tekrar Avrupa'ya gitti. Yıllarca Abdülhamid istibdadına karşı mücadele veren Prens Sabahaddin, 31 Mart'la birlikte gelen bir başka istibdadın yüzünden tekrar gurbet ellere çekiliyordu.

b) Prens Sabahaddin'in Avrupa'ya Dönüşü ve Avrupa'daki Muhafeleti:

Türkiye'de İttihat ve Terakkinin baskılarının yoğunlaşması üzerine muhaliflerin bir kısmı Mısır'a ve bir kısmı da Avrupa'ya kaçmıştı.

Prens Sabahaddin de Paris'e yerleşmişti. Muhaliflerin ekseriyetinde Paris'te toplanmışlardı. Burada çeşitli gazeteler çıkarmaya başlayan muhaliflerden

Şerif Paşa "Meşrutiyet" Mevlânâzade Rıfat Bey "Serbesti" ve ayrıca "Yeniyol" gazetelerini yayınlıyorlardı. Çoğu kez bir kahvede toplanıp memleket meselelerini tartışıyorlardı.

Paris'te bulunan muhalifleri Prens Sabahaddin ve Şerif Paşa temsil ediyorlardı. Fakat bu iki lider arasında yine fikir birliği yoktu. Prens, eskiden ileri sürdüğü fikirlerinde ısrar ediyor, Şerif Paşa ise "İttihat ve Terakki" hükümetinin yıkılmasıyla bütün işlerin düzeleceğini ileri sürüyordu. Tıpkı bir zamanlar Ahmet Rıza'nın Abdülhamid'e karşı takındığı tavrı, şimdide Şerif Paşa İttihat ve Terakki hükümetine karşı takınıyordu.

Bu sefer Paris'te toplanan muhaliflerin en fazla sözü geçen lideri ve ideoloğu Prens Sabahaddin Bey'di. Şerif Paşa daha çok elindeki gazete ve çok parası sayesinde kendisini bir lider olarak kabul ettirmişti.

"Meşrutiyet" gazetesi müşterek olarak alınan bir kararla muhalefetin yayın organı haline getirilerek Prens'in idaresine verilmişti. Fakat daha sonra Şerif Paşa ile olan fikir ayrılığı yüzünden gazete müştereken alınan karardan ayrı hareket etmiştir. Ahmet Bedevi'nin dediğine göre Paris muhalefesinde Sabahaddin Bey "Fikrî" Şerif Paşa'da "Serveti" temsil ediyorlardı. (55)

c) Halâskar Zabitan Hareketi ve Prens Sabahaddin Bey:

İttihat ve Terakkinin istibdadına karşı gelişen muhalefet hareketi yurdun her yanında da hızla yayılıyordu. Bu sıralarda memleket meselelerinin iyice ağırlaşması asker arasında da hoşnutsuzluğa sebep oluyordu. Manastır'da Yüzbaşı Tayyar, Mülâzım Tahsin, Yüzbaşı Mümtaz, Mülâzım evvel İbrahim, Mülâzım Celâl, Mülâzım Kasım ve Mülâzım Melek Fraşeri dağa çıkmışlardı. Aynı günlerde Selânik'deki zabitanlar bir toplantıda "İttihat ve Terakki" hükümetini protesto ve hükümetin çekilmesini teklif etmişlerdi. Bu teklif hükümetin istifasında önemli rol oynamıştı. Rumelide gelişen bu hadiselerin içinde Prens Sabahaddin grubunun önemli rolü vardı. Bu sıralarda yurda dönmüş bulunan Prens Sabahaddin Bey'de gelişen hadiselerden haberdar ediliyordu. Aynı günlerde de İstanbul'da halâskâr zabitan "grubu" kuruldu. Bu grubun kurucuları erkân-ı harp Binbaşısı Gelibolu'lu Kemal, Erkân-ı Harp Kolagası Hiâmi, Suvari Kaymakânı Recep,

Bahriye Binbaşı İbrahim Aşki, Yüzbaşı Kudret, Razinyol Hüsnü, Hasan Âli ve Tefvik Beylerdir. (56)

Prens Sabahaddin, Satvet Lütü Bey bu gruba her türlü yardımda bulunmuşlar, ayrıca bu grupta Burunsuz Tefvik, Dr. Rıza Nur, Mahir Said, Kemal Mithat ve Mülâzım Boşnak Salih ile Erkân'ı Harp Kaymakamı Yusuf Rasih Bey'lerde mühim rol oynamışlardır.

Bundan sonra "Halâskâr Zâbitan" grubu memleketin halihazırdaki durumunu anlatıp, hükümetin memleket meselelerinde kayıtsız kalışını şiddetle protesto eden ve hükümetin dikkatini çeken bir beyanname yayınladı. (56 a)

"Halâskâr"ların bu şiddetli muhalefetine dayanamayan Sait Paşa kabinesi güven oyu aldığıının ertesi günü (3 Temmuz 1912) istifa etti. Yerine Ahmet Muhtar Paşa Büyük Kabine adıyla yeni hükümeti kurmuştur. Bu durum İttihat ve Terakki'nin durumunu iyice sarstı. Fakat İttihatçılar propogandayı dahada hızlandırdılar. Bu arada Balkan Harbi yüzünden Ahmet Muhtar Paşa hükümeti iyice yıpranmış, bunun üzerinede Ahmet Muhtar Paşa Sadâretten çekilerek yerini Kâmil Paşa'ya bıraktı.

İttihat ve Terakki bu zamana kadar hükümetlere direkt olarak katılmayıp, hükümet işlerinede karışmıyorlardı. Fakat durumun gidgide İttihatçıların aleyhine gelişmesi ve muhalefetin kuvvetlenmesi üzerine İttihatçılar duruma hakim olmak için plânlar hazırlamaya başladılar ve Enver Bey'in Başkanlığında küçük bir subay topluluğunu 23 Ocak 1913'de Bâb-ı Âli-yî basıp sadrâzam-ı istifaya zorlamasıyla da İttihat ve Terakki cemiyeti devletin mukadderatını doğrudan doğruya ele aldı ve İmparatorluğu 1918 yılı sonlarına kadar sert bir şekilde yönetti. (57) Tarihe "Bâb-ı Âli Baskını" olarak geçen bu hareket sırasında Nâzım Paşa, Yaver Kıbrıslı Tefvik ve Nafiz Beyler öldürülmüşlerdir.

İttihatçıların duruma kesin olarak hakim olması üzerine muhalefetin gözü tamamen açılmış, derlenip toparlanmaya çalışıyorlardı. Fakat muhalefetteki fikir ve metod ayrılıkları yüzünden birleşmek mümkün olmuyordu. Bir tarafta Gümülcineli İsmail Bey ve arkadaşları, bir tarafta Sadık Bey ve Salih Paşa, bir başka tarafta ise, Prens Sabahaddin ve arkadaşları vardı. Bu gruplar arasında bazı gizli toplantılar yapılmaya başlandı.

Bu sırada diğ er muhaliflerden gelen İttihat ve Terakki Erkânından bazı kişilerin öldürülmesi için Prens Sabahaddine yapılan teklif Prens tarafından reddedilmiştir. Çünkü Prens Sabahaddin Bey ve arkadaşlarının maksadı muhalefete yapılan baskıları protesto etmek için bir nümayiş yapıp, bu vesileyle de hükümeti düşürmeyi düşünüyorlardı. Bu hareket bir nevi hükümet darbesiydi. Bu nümayişve hükümet darbesi için her türlü hazırlıklar tamamlanmış ve kesin harekete geçmek için dağıtılması gereken beyannamenin matbaadan alınıp dağıtılması kalmıştı. Fakat bir dikkatsizlik sonucu beyannameleri Cemal Bey (Paşa) ele geçirir ve hemen tutuklamalara başlar. Cemal Bey (Paşa) "Hatırat"ında bu konu hakkında şunları yazmaktadır:

"Muhaliflerin hükümet aleyhine yeni bir darbe hazırlamakta olduklarına dair her gün havadisler alıyordum. Bu havadisler o kadar sıklaştı ve o kadar kuvvetleşti ki, mühayet takip tedbirleri ittihazına mecbur oldum. Bir gün tesadüf elimize Erzurum'lu Serdar Sıdkı isminde bir zad düşürüldü. (57 a) Bu diğ er bir zatla beraber Beyoğlu'nda bir matbaada bir takım beyannameler bastırmakla meşkûldü. Bu grup Prens Sabahaddin Bey'in manevi himayesinde ve Prens'in hususi kâtibi Boşnak Satvet Lûtfi Bey'in riyaseti altında çalışıyordu. Gayesi bir hükümet darbesi yapmak, Sabahaddin Bey'in sadâretini temin etmektir. (58)

Bundan sonra şîratle tutuklamalar başlamış ve bu konuda 19 Şubat 1329 sayılı "Tanin" gazetesinde tutuklamalar ve arananlarla ilgili bir beyanname yayınlanır. Bu beyannameye göre, Erzurum'lu Sıtkı, Muş'lu Said, ve Horhorlu Hasan'ın tevkif edildiğini, Satvet Lûtfi, Ahmet Bedevî, Gümülçine'li İsmail Bey ve daha pek çok kişinin arandığı açıklanıyordu. Bu kişilerden bazıları daha sonra yakalanıp tevkif edildiler.

Fakat bu olup bitenlere rağmen İttihatçıların Prens'i tutuklamadılar. Cemal Paşa: "Müteşebbislerden ele geçirilenler muhtelif derecelerde mahkûm oldular. Fakat daha Prens Sabahaddin Bey'e ilişmiyordum. Aleyhinde red ve cerhi gayrî kabil, maddi bir delil elde etmedikçe tevkifinden kaçınılmasını o zaman cemiyet umûmi kâtipliğinde bulunan Talât Bey rica etmişti. Satvet Lûtfi Bey ve arkadaşlarının tevkif ve mahkûmiyetleri Sabahaddin Bey'in teşebbüslerine nihayet vermemişti. Bu defa da

sadık dostu Dr.Nihat Reşat Bey'i için başına geçirmişti" (59) diyor. Bundan sonra Prens Sabahaddin kardeşi Lütfullah Bey vasıtasıyla Cemal Paşa'ya söylediğine göre, "...Aleyhindeki kin ve adavet (düşmanlık) hislerinin en yüksek kerteğe ulaştığını ve binaenaleyh büyük bir tehli- ke içinde bulduklarına delil addettiğinden nefsinin korumak için bir müddet emniyetli bir yere çekileceklerini söylemiş" (60) ve bundan sonra da bilinmeyen bir yere gizlenmişti.

Bir müddet sonra 11 Haziran 1913 günü Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa Beyazıt'ta katledildi. Bunun üzerine İttihatçılar daha sıkı bir şekilde muhaliflerini sindirme hareketine giriştiler. Binbaşı Remzi Bey'in başkanlığında kurulan Divân-ı Harp, Prens Sabahaddin, Sabık dahiliye Nâzırı Reşit, Gümülcineli İsmail, Kemal Mithat, Pertev, Tefvik, Kaymakam Zeki Beyleri ve Kürt Şerif Paşa'yı gıyaben; Miralay Tefvik, Yüzbaşı Kâzım ve İmhib Beyler'le Damat Salih Paşa'yı vecahan mahkûm etmişti.

Prens Sabahaddin Bey; gıyabında alınan idam mahkûmiyeti kararını öğrenince hemen kıyafet değiştirerek kızı Fethiye hanım'ın İngilizce hocası Mis Iayn ile yalısından ayrılmış, bir müddet ecnebi bir dostunun evinde kalmıştır. O sırada yalısı basılmış, bütün evrakına el konulmuş, hazinedar ustası tevkif edilmişti. Artık İstanbul'da kalması tehlikeli bir hal almış olduğundan bazı dostlarının yardımıyla "Osmaniye" vapu- runa binerek İstanbul'dan ayrılmıştır. Mustafa Ragıp Esatlı ise bu konuda şöyle diyor: "Muhafız Cemal Bey, Prens Sabahaddin ve Dr.Nihat Reşat Bey- leri tutuklamaya karar verdiği gün, Talât Bey, Prens'le Dr.'un kaçmaları lüzumunu kendilerine söylemiş ve firar etmelerini kolaylaştırmıştı.." (61)

Prens Sabahaddin Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesiyle birlikte bir kez daha yurdundan ayrılmak zorunda kalmıştı. İttihatçılar Prens'i ellerinden kaçırdıktan sonra mümkün olduğu kadar onunla iyi geçinip, siyasî çalışmalarını âtilhale getirmeye çalışıyorlardı. Dahası ise, o sıralarda ittihatçılar Fransa'dan büyük miktarda borç para alacaklardı. Fransa'da muhaliflerden Şerif Paşa ve taraftarları sokaklara çeşitli afisler asarak, aleyhte bir komuoyu meydana getirip bu işi engellemeye çalışıyorlardı. Fransa Maliye Bakanı ise Prens Sabahaddin Bey'in yakın dostuydu. Bu yüzden ittihatçılar Prens'in bu anlaşmayı, engelleyeceğini sanıyorlardı. Bunun için anlaşma yoluna gitmişler, o sırada hapiste bulunan

Prens Sabahaddin'in grubundan olan Satvet Lutfi (Tozan) Bey'i Paris'e göndermişlerdir. Hasipte bulunan Prens Sabahaddin'in grubundan olan Satvet Lutfi (Tozan) Bey'i Pasir'e göndermişlerdir. Hapiste bulunan muhaliflere af çıkaracaklarını vaadedeler. Prens herhâlükârda memleketine yapılacak yardımları engellemeyi aklından bile geçirmediğini söyleyerek, hatta bu konuda elinden gelen her türlü yardımı da yapacağını vaadeder.

H- I.DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA PRENS SABAHADDİN'İN FAALİYETLERİ:

Bir müddet sonra Avrupa'da gerginleşen durumun sonucu olarak I.Dünya Savaşı patlak verdi. Savaşın başlamasıyla birlikte ittifakçıları arasında ülkeye Almanların yanında savaşa sokmaları ihtimali ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine Prens Sabahaddin Paris'te arkadaşlarıyla bir toplantı yaparak Türkiye'nin savaş boyunca tarafsız kalması gerektiğini ülkenin yeni savaştan çıkmış olduğunu, bir savaşa daha katılmanın yükünü taşıyamayacağını söyledi. Toplantı sonunda-ittihatçıların kendilerini ka'le almayacaklarını bildikleri halde 1 Nisan 1914 tarihinde Talât Paşa'ya şu telgrafı çektiler:

"Memleketimizin bu geci dakikada yapabileceği faydalı ve asîlâne rolü hükümetin nazarı dikkatine vazetmeğe mecburiyet görüyorum. İstiklâli millimizi ve hattâ Alman Milletinin menâfi hakikiyesini tehlikeye sürükleyerek Avrupa sulhünü tehdideden Alman İhtiraslarına manî olmak suretiyle oynanacak bu rol milletimizin istikbâli namına gayet müessir olabilir.

Ahvali hâzıra dahilinde, Türkiye'nin hattî hayatını tehlikeye koyabilecek bir Avrupa harbinin ilcaatı felâketâverinden bitarafılığı ihtiyar etmekle kurtulması mümkün olamayacağı cihetle gayet vazih ve kat'i bir tavır ve vaziyet alınmalıdır. Alman muzafferiyeti, Türkiye'nin istiklâliyle alâkadar olan itilâf zümresine dahil oldukça, Anadolu üzerine Almanya elini koyacak demektir.

Binaenaleyh Türkiye; Belgrad, Akina ve Bükreş kabineleriyle memleketimizin hayat ve istiklâli temin edilecek ve bütün dünyaca alel-ekser itibarımız telâki edilen Türkiye'nin cihan nazarında bir sadakati siyasîye ve nüfuzu nazara malik olduğu isbat edilmiş olacaktır" (62)

Daha sonra Fransa hükümeti yetkililerine başvurarak Türkiye'nin tarafsızlığı için manevi yardımlarını istemiştir. Fakat Fransa yetkilileri, Türkiye'nin Almanya yanında savaşa gireceklerini bildirdiler. Prens, Talât Paşa'ya ikinci kez şu telgrafı çekmiştir:

"Vaziyetin pek müstesna olan vahameti beni tekrar size müracaate mecbur ediyor. Bitaraflığımızın Almanya lehine ihtilâli, bizi en büyük felâketlere maruz bırakıyor. Menafiî milliyemiz, her zamandan ziyade itilâf devletleriyle iştiraki emrediyor. Derhal Yunanistan ve Romanya ile anlaşmalıyız. Şimdiye kadar Yunanistanla olan münasibetlerimizi tefrik eden adalar meselesi, memleketimizin hayatını tehlikeye koyan hâdisat karşısında ehemmiyetini kaybetmiştir. Eğer Türkiye kendi yüksek vazife ve menafiîne kaanî olarak süratle bu itilâfı temin ederse tekmil Balkan kuvvetleri kendiliğinden itilâf-ı müsellese temayül edecek ve bizim memleketimiz yalnız istiklâlini kurtarmış olmaktan değil, ayn zamanda devamlı bir sulha nailiyettende istifade etmiş bulunacaktır. Berlin'den gelen yanlış muzafferiyet haberlerine pekde itimad edilmemesini nazarı dikkatinize vazederim." (63)

Bu telgraf da dikkate alınmadı. Ama Prens Sabahaddin bu konuda çalışmalarına bırakmadı, 6 Kasım 1914 tarihinde de Sultan Reşad'a şu telgrafı çekti:

"Almanya lehine kılıç çekerken, hükümetiniz memleketi ölüme mahkûm ediyor. Zâtı şâhâneleri, vicdanları itilâf devletleriyle beraber olan tebeâî sadıklarınının bu karara isyanlarını elbet biliyorlar. Eğer bu isyan tam zamanında husule gelmediyse divânı harblerin hükmü îdamlarıyla bu hâketi boğmak istemelerinden ileri gelmiştir. Zatı şâhâneleri, bizi Fransa ile İngiltere'ye rapteden tarihi bağların müttefikleri olan Rusların bize karşı düşman telâkkisine mâni olduğunada hiç şüphesiz vâkîf bulunuyorlar. Biz Alman gemilerine bu manâsız hayırhahlığı yapmaktan ziyade bütün kuvvetlerimizle onlara karşı hareket etmeliydik.

Nâzırlarınıza vâki olan müracaatlerimin semeresiz kaldığını gördüğüm dakikada, son defa zâtı şâhânelerinden milletin menafiine ve milletin arzusuna muhalif ilân edilen bir harbi tevkif etmek için yüksek bir gayret ibraz buyurulmasını istirham ediyorum." (64)

Fakat her şeye rağmen savaşa Almanya'nın yanında girilmiştir. Avrupa'daki bütün muhalifler, Türkiye'nin savaşa bir taraf olarak girmesini tasvip etmiyorlardı. Prens Sabahaddin'de savaşa girilmiş olmasına rağmen kendi başına bir sulh zemini hazırlamayı düşünüyordu. Bunun içinde memlekette daha iyi haberleşme imkânı olduğundan Atina'ya gitmeye karar verir. Atina'da Sefir Galip Kemal'î Bey vasıtasıyla hükümetle muhaberata girişir. Bu muhaberatın somucundan: "Talât Paşa, izhar edilen endişelere mahal olmadığını, kâlb sükûneti ile atiye intizar edilmesini ve arzu ettikleri taktirde İstanbul'a avdet edebileceklerini Sefir vasıtasıyla Sabahaddin Bey'e bildirdi ve bu suretle muhaberata nihayet verildi. (65)

Bu sırada Boşnak Salih isminde birisi, Prens Sabahaddin'i öldürmek için Atina'ya gelir. Fakat Prens'le yaptığı bir görüşme esnasında, Prens'in sözlerinden etkilenir ve yapmak istediği şeyi itiraf eder pişmanlık duyduğunu belirterek Atina'dan ayrılır.

Prens Sabahaddin'de Atina'daki çalışmalarına devam etmiş, Sultan Reşad'a bir telgraf daha çekerek durumu izah etmeye çalışmıştır. Bu telgrafta şöyle diyordu:

"Babiâlinin siyasete meşuresinde ısrarı, itilâf devletlerini pâyitahtınızın kapısını zorlamağa mecbur etti.

Bu ıstırabâver kafiyyet karşısında resmi Türkiye'yi Almanya ile yanyana koymağa mâni olmağa çalıştım.

Halihazırda zatı şâhânelerinden vatan namına ıstırham edeceğim, bir şey varsa, derhal itilâf devletleriyle bir sulh akdetmek...

Ânal-î hasiseye âlet edilmiş bir millet olan Osmanlılar, milletlerin hürriyet, hak ve adaleti emelini taşıyan İngiliz ve Fransızları pek tabii olarak şevk ile kabul edecektir. Yapılan büyük hatalara rağmen şimdi bile hayatı milliyemiz Almanlardan ziyade itilâf devletleri tarafından hürmek edilecek bir mazhariyete maliktir. Binaenaleyh sulh yapmalıyız. Bu tarzı hareketle yalnız Avrupa sulhumun zaferine değil, aynı zamanda şark muvazenesinin temel taşı olan memleketimizi daha ziyade takviye etmiş olacağız." (66)

Prens Sabahaddin ayrıca Yunan hükümetinin savaşa girmemesi için yüksek seviyedeki ilgililerle görüşmeler yaptığı gibi diğer Balkan Devletleriyle de irtibak kurmaya çalışmış, İstanbul'un elden gitmesiyle Balkan devletlerinin ergeç Rusya'nın elinde kalması için yardım edilmesini söylüyordu. Bunlardan başka Batılı devlet yöneticileriyle de sulh teşebbüsü için çeşitli görüşmeler yaptı. Fakat bunların hiçbirinden sonuç alınamadı. Bunun üzerine tekrar Paris'e döndü. Paris'te de çalışmalarını bırakmadı, Burada Fransa Hükümet Başkanı Mösyö Briand'ın özel kalem müdürü ve hariciye nezareti şark Bürosu Şefi ile, M.Clemenceaux'un özel kâtibi M.Mandel ve M.Briand'ın özel dostları ile görüşerek münferit sulh için zemin hazırlanması vâadını alır. Bu durumu hemen Talât Paşa'ya ulaştırır. Talât Paşa bu teşebbüsü akla yakın, bulup irtibata geçilmesi için Satvet Lütfi Bey'i Prens'e göndermek istersede bu sırada meydana gelen Yakup Cemil hadisesi üzerine öylece kalır. Prens Sabahaddin bu sulh teşebbüsünde bir sonuca ulaştıramaz.

Prens Sabahaddin bundan sonra İsviçre'ye geçer. Cenevre ve Lozan'da geniş bir aydın türk topluluğu vardı. Bu iki şehre okumak için Türkiye'den pek çok öğrenci geliyordu. Prens için burada yapılacak pek bir şey yoktu. Sadece buradaki ilmi konferanslara katılıyor, toplantılarda memleket meselelerini tartışıyorlardı. Bu tartışmalarda da fikir ayrılıkları göze çarpıyordu. Prens Sabahaddin ve sabık Dahiliye Nâzırı Reşid Bey'in etrafında gruplar meydana getirilmişti.

Prens'in İsviçre'de iken mali durumu iyice bozulmuştu. Bu durumu bilen Fransız hükümeti kendisine ve muhaliflere yardım teklif etmişse de Prens bunu kabul etmemiştir.

Bir müddet sonra I.Dünya Savaşı bitmiş, Osmanlı devleti mağlûp olarak Mondros mütarekesini imzalamıştı. Anadolu'da milliyetçi bir hareket başlamış ve Kurtuluş Savaşını verme hazırlıkları yapılıyordu. Bu sırada İsviçre'de bulunan Prens Sabahaddin ve diğer Türkler vatanın selâmeti için bazı teşebbüslere girişirler ve bir kongre toplanmasına karar verirler. Bu maksatla Paris'ten de Şerif Paşa çağrılır. "Metropol otelinde toplanan bu kongre'de başkanlığa Prens Sabahaddin, ikinci başkanlığa da eski Dahiliye Nâzırı Reşid Bey seçilir. Kongre'de, birlik olup bir hareket tarzı tayin etmek ve Wilson prensiplerinin incelenmesi

üzerinde konuşulur ve çeşitli kararlar alınır.

Kongre kararlarının özü, Türk Milletine haksız yere mal edilen harp mesuliyetini izale etmek ve Türklere meskûn vatan parçalarını Wilson prensiplerine uygun bir şekilde Türk Milletinin elinden kaptırmamak noktasında toplanıyordu. Bu karar sureti Wilson'la diğer itilâf devletleri Başvekilleri ile hariciye Nâzırlarına ve İsviçre'deki Sefir- lere tebliğ edilmiş, bu evrakın kopyaları bütün dünya matbuat ve Ajans- larınada gönderilmiştir.(67) Ayrıca, bu kararların tahakkuku için her türlü teşebbüste bulunma yetkisi Sabahaddin Bey'e verilir.

Bu arada Prens Sabahaddin Bey'in 1919 senesinin Mart ayında "Tribüne de Geneve" gazetesine hilâfet aleyhine verdiği bir beyanat üzerine İsviçre'deki hükümet yanlısı bazı kişilerde Cenevre'de ikinci bir Kongre yapmak istemişlerse de pek başarılı olamamışlardır.

Memlekette ise ittihatçılar iktidar makamlarını terk ederek ül- keden ayrılmışlardı. Sultan Vahdettin Sadarete İzzet Paşa'yı daha sonra- da Tevfik Paşa'yı getirmişti. Tevfik Paşa Sadârete geçince Sadvet Lütfi (Tozan) vasıtasıyla Sabahaddin Bey'e bir mektup göndererek, itilâf dev- letleri diplomatları ile temas kurması için kendisine yetki verdiğini ve istediği her an İstanbul'a dönebileceğini bildiriyordu. Prens hemen hazırlıklara başlar. Fakat çok geçmeden Tevfik Paşa görevden çekilir. Yerine Damad Ferit Paşa geçer. Ferit Paşa Prens hakkında iyi düşünmemek- tedir. Hatta Prens'in yurda dönmemesi için itilâf devletleri komiserle- rine başvurur, fakat pek başarılı olamaz. Prens Sabahaddin Bey'de 8 Kanûnievvel 1919 da İstanbul'a gelir. Vapur'da gazetecilere şu meyanda bir beyanad verir. "İstilâya mâruz kalan bir memlâket müdafaası nefis için silâha sarılmak mecburiyetindedir". (68) Sabahaddin Bey'in bu beya- natıyla Anadolu'daki gelişen hareketi tasvip ettiğini gösteriyordu. Pek tabii ki bu durum Saray'ın hoşuna gitmedi.

Prens Kuvay-ı Milliye hareketine büyük sempati duyuyordu. Kütahya' nın Yunanlılar tarafından işgal edilmesi üzerine Ankara'ya TBMM.Başkan- lığına şu telgrafı çeker:

Ankara Büyük Millet Meclisi Riyasetine

"Düşmanlarımızda dahil olduğu halde cihanı insaniyetin menfaati müşterekesini adalet ve muhabbetten ayrılmamakta gören bir Türk ve Osmanlı sıfatıyla maruz olduğumuz şu en haksız tecavüzü askeriye karşı müdafaaî meşrivanızı derin bir samimiyetle tebrik eder ve mütecavizlerin müstefid olageldikleri vesaiti faikaî maddiyeye mukabil ilâhi kudretin mazharı Lütf ve muaveneti olmaklığınızı temenni eylerim". Sabahaddin (69)

Kurtuluş Savaşı'nın galibiyetle sonuçlanması ve Cumhuriyetin ilânı ile Hânedan mensupları yurt dışı edilirler. Yıllarca hanedana ve "İttihat ve Terakki"ye karşı mücadele veren Prens Sabahaddin'de Hânedan mensubu sayıldığından yurt dışı edilmiş ve siyasî faaliyetleri de böylelikle son bulmuştur. Prens Sabahaddin ömrünün geri kalan kısmını İsviçre'de ilmi faaliyetlerde bulunarak geçirdi ve 1948 yılında öldü.

III- FİKİRLERİ

Tanzimattdan sonra her alanda kendini duyuran Fransız etkisi, düşünce alanına da güçlüce kol atmış ve iki sağlam yandaş bulan Durkheim ve Le Play Sosyolojisi, imparatorluğa yerleşmiştir. Durkheim Sosyolojisi bir yandan Ziya Gökalp'in elinde gelişirken, öte yandan Prens Sabahaddin Avrupa'da yakından tanıdığı Le Play Sosyolojisinin sözcülüğünü yapmıştır. İşte ilk kez, Türkiye'nin bir yönetim sorunuyla değil, bir "yapı sorunuyla" karşı karşıya olduğunu belirterek Science Sociale gözüyle toplum yapısının incelenmesinin gerekli olduğunu ileri süren Prens Sabahaddin olmuştur. (70) Babası ve kardeşiyle birlikte 1899 da Fransa'ya gelen Prens Sabahaddin Avrupa'da vaktini araştırma ile geçirerek, en tanınmış yazarları Edmond Demolins, Descamps ve Henri de Tourville olan, Leplay'ın ekonomik görüşlerinin bir kısmından faydalanan Science Sociale (İlmî-İctîma) adını taşıyan görüşü benimseyerek, düşüncelerini onun bir sonucu olarak ileri sürmüştür.

A- ETKİLENDİĞİ DÜŞÜNCELER

Sabahaddin Bey'in sekreteri olan Joseph Denais, "La Turquie Nouvelle et L'Ancien Regime" adlı eserinde Sabahaddin Bey'in etkisi altında kalmış olduğu düşünürleri şöyle sıralıyor: Haeckel, Büchner, Fauille, Pe Play, Edmond Demolins.

Ludwig Büchner, "Nature et Science", yazmıştır. Ona göre materyalist dünya görüşü, Biyoloji ve diğer müsbet ilimlerde XIX. asırda keşfedilen mantıkî bir neticesiydi. Büchner, bu felsefî tutumu Almanya'da dini doğmaya karşı açtığı mücadelede kullanıyordu. Haeckelde aynı Biyolojik materyalizmin temsilcilerindandı. Fouille ise, siyasî teoriler gibi temel fikirlerin menşeinin bazı psikolojik iç güdüler olduğunu kabul ediyordu. Fouillé için ahlâkın ve bu itibarla genel olarak fikrî yapıların menşei içindir. Durkheim gibi ahlâkın temelini cemiyetin koyduğu normlarda aramaz.

a) Le Play Nazariyesi Hakkında Bilgi:

Le Play (1806-1882): Ecole Polytechnique'yi bitirip maden mühendisi oldu. Sosyal oğaylarla fazla ilgilenmesi sonucu mesleğini ikinci plâna iterek Sosyolojik çalışmalara başladı. Almanya'ya seyahati sırasında işçi aileleriyle ilgilenmeye başladı. Bu konuda bir çok monografik araştırmalar yaptı.

.....Lahit şartlarının gerektirmesi olarak Le Play, gittikçe genişleyen bir şekilde siyasî ve idarî faaliyet alanına da daldı ve bu yüzden meslek ve içtimaî araştırmacılık alanı faaliyeti zayıfladı.

Ve bu çevrede dağılma, hizipleşme belgeleri görüldü. La Reforme Sociale dergisi çevresinde toplamış olduğu sosyal ilimci katolik yazarlar, bu tehlikeyi önlediler. Onlar, aynı zamanda sosyal monografi metodunu ıslah yoluyla geliştirdiler... Henri de Tourville (1842-1903) Le Play'nin monografik usûl tatbikatını geliştirerek "nomenclature des faits sociaux"yu vücuda getirdi. Daha sonra, Paul Bureau (1865-1923), Edmond Denolins (1852-1907) ve başkaları bu düzeltmeyi çok daha ileri götürüyor ve Nazariyeye felsefî düşünüş unsuru sağlamakla eksikliklerini tamamlamış, nüfuz ve tesir kaabiliyetlerini artırmış oluyorlar. (71)

Le Play, Avrupa'nın büyük bir kısmını devamlı dolaşarak hazırladığı belirli sayıdaki işçi aileleri monografilerini 1885 de Avrupa işçileri adıyla yayınladı.

Le Play'a göre aile; zümreleşmelerin en küçük ünitesidir. Aynı zamanda da, zaman ve yer ayrılığı göstermeden en basitinden en gelişmişine varıncıya kadar bütün insan topluluklarında bulunan bir zümreleşme ünitesidir.

Le Play aileyi toplum hayatının özü kabul edip, işe onu araştırmak ve incelemekle başlıyor. Le Play'ın monografi uygulamasında araştırma ve inceleme birimi işçi ailesidir. Bu ailelerin yaşayış durumlarının daha iyi anlaşılması için bütçeleri ele alınmaktadır. Bunun yanında ayrıca tabii çevrenin durumu, halkın çalışma ve uğraşma şekli tesbit ve tayin edilmekle, ailenin ve cemiyet bütünüünün kuruluşuna, yapısına tesir eden bütün faktörler dikkate alınmış oluyor. Le Play bütün dikkatini emek, aile, tabii çevre ve bunlar arasındaki ilişki üzerinde topluyor.

... Bu suretle le play, tabii çevre, arazi ve iklim şartlarıyla o muhitte doğup gelişen aile tipi arasında bir bağlantı kurduktan sonra, aile kuruluşunda müşahede edilen özellikleri devlet ve hakimiyet gibi bütün yaratıklarıyla birlikte cemiyet bütünüüne teşmil etmeye çalışmaktadır. (72)

Le Play 1862'de hayata gözlerini yumarken kurmuş olduğu Sociale okulu ayak durabilecek hale gelmişti. Bu okulu ayakta tutacak ve hatta onun programını genişletip geliştirecek geniş kültür ve bilgi sahibi muakkiplerini hazırlamış bulunmaktadır. Bunların başında Henride Tourville, E.Demolins vs.gelmektedir. Bu okul çevresinde kurulan "La Société Internationale de Science Sociale" topluluğu ile "La Science Sociale" dergisi çok verimli çalışmalar ortaya koymuştur. (73)

Prese göre: Le Play okulunun en büyük buluşu, Demolins'in dünya toplumlarını kamucu (Communautaire) ve bireyci (Particulariste) diye iki zümreye ayırmasıdır. Bu sınıflamaya göre: Asya, Afrika, Güney Avrupa Güney Amerika toplumlarıyla Türkiye birinci zümreye; İskandinavya, İngiltere, Amerika da ikinci zümreye girer. Kamucu (communautaire) toplumlarda bireyler aile, devlet gibi zümrelerin koltuğu altında yetişecek şekilde eğitilir. Bireyci (Particulariste) toplumlarda da bireyler kendinden başka hiç bir güce dayanmayan, kendi kendine yeten, kişisel girişkenliği gelişmiş insanlar olarak yetiştirilir. Bu iki tip üzerinde yapılan gözlemler kamucu (communautaire)ların daima geri kaldıklarını, Bireyci (Particulariste)lerin de daima ilerlediklerini göstermektedir. (74)

b) Edmond Demolins'in İleri Sürdüğü Fikirler ve Prens Sabahaddin'e Etkisi:

Sabahaddin Bey, Edmond Demolins'in "A quoi tient la supériorité des Anglo-saxons" adlı kitabının büyük ölçüde etkisi altında kalmıştır. İlk olarak 1897'de yayınlanan bu kitap birinci derecede Fransa'da, ikinci derecede de İngiltere'de büyük yankılar yapmış, her iki ülkede de defalarca basılmıştır. Le Play'ın öğrencilerinden olan Demolins, bu eserinde fikirlerini şöyle açıklar:

"..Anglo-Sakson ülkelerinde eğitim, Fransa'da olduğu gibi, kaçınılmaz devlet memuriyetleriyle sonuçlanan imtihanlar için basmakalıp bir hazırlama dönemi değildir; bireylere hayatın sorunlarıyla savaşmayı öğretmeye yönelmiştir. Anglo Sakson'ların evde eğitim görmeleri ve Anababanın çocuca nisbeten daha az karışmasında bu bireyin yaratılmasına katkısı olmaktadır; genç İngiliz ve Amerika'lı, Fransız'ın başlıca düşüncesi olan güvenlik kaygusu ve önceden tasarlanmış bir yaşamla sınırlanmamış olarak hayata atılabilmektedir". (75)

"...Fransa, Rusya, İtalya ve İspanya, Demolins'e göre, siyasî heveslere bağlı birer devletçi vatanseverlik örneğidirler. Bunun en gelişmiş biçimlerineyse, "Merkezî İdare ve Kamuya büyük yetkiler tanıyan toplumlarda" rastlanmaktadır. Böyle bir örgüt, diye düşünmektedir. Demolins, savaşa dönüktür, zira yöneticilerin eli altındaki geniş bürokraside, görevlilerin eğilimi aylıklarını ödeyen devletin iradesi dışında bir iradeyi tanımamaktadır. Böyle hükümetlerin yöneticileri, genellikle savaş taraflıdır; güç kazanmak ya da gücü elde tutmak, halkın dikkatini iç işlerdeki aksaklıklardan başka yöne çevirmek gibi nedenlerle savaş açmak ya da savaşa girmek yolunu seçerler.

Bu çesit devletçi vatanseverliğin (ya da çağdaş deyimiyle) "Milliyetçiliğin" karşısında, Anglo-Sakson'lara özgü vatanseverlik yer alır, der. Demolins, Bu özel hayatın bağımsızlığı üzerine kurulu bir vatanseverliktir. Birey kendi hürriyetini korumak için anavatanı savunur. Onun gözünde devletin varoluş nedeni kendi bağımsızlığını kolaylaştırmaktır. "Bir önceki örnek gibi insanın anavatan için değil" diye yazmaktadır. Demolins, bugün totalitar rejimlerle demokrasiyi karşılaştıranları andıran

bir tavırla "Anavatanın insan için yapıldığı inancındadırlar." (76)

".... Özet olarak, savunduğu tez, Anglo-Sakson'ların, birbirine bağlı iki unsurdan yola çıktıklarından ötürü hazla yol aldıklarıdır: Âdem-î merkeziyetçilik ve bireycilik." (77)

Bu kitap Sabahaddin Bey'in rehberi olmuştur. Sabahaddin Bey, Demolins'in kitabının ana hatlarını ele alarak, "İdari Adem-î Merkeziyetçilik ve özel teşebbüs topluluğu" adını verdiği bir teşkilâtı kurma hazırlıklarına başladı.

Bu topluluğun amacı, Sabahaddin'in Osmanlı Devletindeki ana yanlışlar olarak nitelediği şeyleri düzeltmektir. Avrupa'luların ülkenin garesiz durumunu ele alırken, imparatorluğu yıkıcı davranışlarından dolayı yalnızca Padışah'ı suçladıklarını söylüyordu; Oysa sessizce boyun eğen halk da bir anlamda bu gidişten sorumlu tutulmalıydı. Eğer ülke kurtarılacaksa, bu hareketsizliğin, bu içtimaî kusurun nedeni bulunmalıydı. Durumun "Derinlemesine İncelenmesi"nin temel sorunlara ışık tutacağına inanıyordu. (78)

B- SABAHADDİN BEY'İN DÜŞÜNCE, MESLEK, PROGRAM VE AMAÇLARI:

... Prens Sabahaddin'in fikirlerini meydana getiren unsurlar birbirinden ayırd edilememiştir. Bu unsurları birbirinden ayırırsak, temelden başlamak üzere şöyle bir fikrî bina ile karşılaşırız.

- a) Bir insanın ideali
- b) Bir insanın idealini gerçekleştirecek bir eğitim teorisi
- c) Bir insan idealine uygun bir toplum tasavvuru
- d) Mevcut toplumların strüktürünü tahlil etmeğe yarayacak bir "Toplum Tahlil Metodu".

Yukarıda yaptığımız ayırım analitik bir ayırımdır. Sıraladığımız fikirler, büyük bir ihtimalle, Sabahaddin Bey'in üzerinde bıraktıkları tesir bakımından, sondan başlayarak sıralanmalıdır. Ancak, Sabahaddin'in fikirlerinin strüktürünü izah ve saklı bazı unsurları gözönüne getirmesi bakımından yukarıdaki model faydalıdır. (79)

Sabahaddin Bey ve arkadaşları 1906 yılından itibaren Paris'te "Terakki" adlı bir gazete çıkarırlar. İlk nüshada "Fenn-î içtima ve âdem-î merkeziyet taraftarlarının münevvisi efkârıdır" kaydını taşır.

9.nüshada bu kayıt şöyle olmuştur: Teşebbüs-ü şahsi ile Kanun-u Esasi ve Adem-î Merkeziyet taraflarının mürevvic-i Efkârıdır."

Kaydının düşmesinin Sabahaddin Bey'in Kanun-u Esasi'nin uygulamasıyla ilgilenmediğinin iddia edilmesi üzerine olduğu sanılabılır. Daha sonraki bir nüshada ise "Kanun-u Esasi" yerine "Meşrutiyet" denilmiştir.

Terakki gazetesinin yukarıda andığımız ilk nüshasında cemiyetin amaçları dört maddede toplamakta olup keyfiyet şu biçimde belirtilmektedir.

Cemiyetimiz şimdiye kadar îhmal edilmiş olan Makasîd-ı Erbaa-î Âtiyeye hizmet fikriyle teşekkül ediyor.

1- Hürriyet-i şahsiye ve Saadet-i ictimaiyyeyi talim eden fenn-i ictimain vatandaşlarımız arasında tamimi.. Kitabhane-î ictimai'deki âsâr-ı mühimmenin lisanımıza nakli.

2- Anâsır-ı Muhtelif-i Osmaniye arasındaki ihtilâfın tedricen itilâfa tahvili,

3- Memalik-i müdemeddine hukuk-u osmaniye'nin müdafaası ve Türklük lehinde devamlı bir cereyan-ı fikrî'nin tevlidi.

4- Memleketin Nukat-ı Lazimesinde teşkilât-ı muntazama ihdası.(80)

Terakki gazetesinin ilk nüshasında Sabahaddin Bey'in cemiyetin düşünce, meslek ve amacını açıklayan bir yazısı vardır. Önemli kısımları aşağıya alınmıştır.

"Medeniyet-î garbiye ile münasebete giriştiğimizdenberi memleketimizde bir intibah-ı fikri görünüyor. Bu münasebetten evvel cemiyetimiz bir hayat-ı fikrî ihtiva etmiyordu. 19.Asrın bidayetlerinde Avrupa ile olan münasebat-ı maddiyemizin sıklaşması münasebatat-ı maneviye tesis etti."

"...Geçenlerde dostlarımızdan birinin koleksiyonlarında muterizin fıkrasının 15 sanelik yazılarını gözden geçiriyordum. Bir kanaat-ı mutla-ka ile gördüğü onbeş sene evvel ne yazılmış ise yine aynı efkâr tekrar edilmektedir. Neşriyat-ı siyasiyemiz dövülen bir adamın feryadından başka hiç bir şeye benzemiyor. Bunun için okuyanlara usanç gelmiş. Artık

neşriyattan kimse menfaatdar olamıyor. Bunun yerine icraat aranıyor..(81)

Sabahaddin Bey bu yazısında Rus İhtilâlini "Science Sociale" esaslarına dayanarak inceledikten sonra Osmanlı İmparatorluğundaki azınlıkları ele alıp özetle; "Osmanlı devletindeki Erzenileri ele alalım. Eğer Lehliiler ve Finliler gibi buldukları yerde çoğunluk teşkil etse-lerdi, bu durumda bir Ermenistan kurulabilirdi. Fakat, Ermeniler oturdukları altı ilden hiçbirinde fazla olmadıkları gibi nüfus eşitliği bile sağlayamıyorlar. Bugün memleketimizdeki azınlıklar hep devletimizin aleyhine çalışmaktadırlar. Bunda Sultan Hamid'in yönetiminin rolü büyüktür. Ayrıca uzun yıllardanberi Hıristiyanlara hakları olan bazı imtiyazları adeta ihsan etmişiz, kendimizi onlardan koparmışız. Bunun için bize hasım olmuşlardır. Bundan ders alıp, şimdiden sonrası için gözümüzü açalım" diyor.

Kanun-u Esasi'yi yeterli bulmadığını böylece anlattıktan sonra Sabahaddin Bey "Merkeziyet ve Âdem-î Merkeziyet" başlığı altında da şunları söylüyor.

"Hakkında hissi hürmek beslediğimiz dostlarımızdan birisi "başımıza bir adem-î merkeziyet çıkardınız" diyordu. Âdem-î Merkeziyeti bizden evvel Kanun-u Esasi 108 inci maddesinde "vilayetin usûl-ü idaresi tevsi-î mezuniyet ve Tefrik-î vezaif kaidesi üzerine müesses olup deracatı nizâm-ı mahsus ile tayin kılınacaktır" bendi ile mevzuubahs etmiş idi. Şayan-ı hayret bir şey var ise o da Kanun-u Esasinin en ruhlu noktasını taraftarlarınının el'an görmek istememeleridir". (82)

Sabahaddin Bey, Anglo-Sakson dünyasınının Âdem-î Merkeziyetçi olduğunu ve onun öbür Avrupa'lılardan üstün bulunduğunu söyleyerek şöyle devam eder.

"Merkeziyete istinad eden meşrutiyette teftiş memleketin bir noktasından başlayacak cihat-ı sairesine intişar eder. Memurinin Kısm-ı azamını merkez tayin ettiği için vilâyetlerin mesalih-i umumiyesi onlardan müteessir olmayan efrad ile idare olunur. Bu idare ister bir kişi tarafından gelsin (Hükümdar) ister beşyüz kişi (Parlemento) neticelerin her ikiside bir kapıya çıkar. İstibdat, değişen keyfiyet değil kemiyet"(83)

Bu sözleri Prens Sabahaddin'in "Demokrasi" anlayışının Jün Türklerden çok farklı olduğunu ve bu fark dolayısıyla Âdem-î Merkeziyeti savunduğunu bize göstermektedir.

"Âdem-î Merkeziyete istinad eden megrutiyyette ise teftiş memleketin eczasından, Nahiyelerden tedricen büyüye büyüye merkeze müntehi olur. Tabiîdir ki Nahiyeye, Kaza ve Vilâyet mecalisi, memurlarını en basit menfaatleri muktezası namuslu ve muktedir zevattan intihap eyler. Memnuniyetleri halinde ikba, adem-î memnuniyetleri halinde tebdil ederler.

Bunu bilen memurlarda ellerinden geldiği kadar ahaliyi hoşnut etmeye çalışacaklarından gayret ve istikamet mütemadiyen mazharı teşvik olur. Eğer zat-ı sâhânenin evhamı mütezayideleri bu derece bâlâpervaz, olmasaydı merkeziyeti muhafaza şartıyla istabdat-ı mülûkânelerini meclis-i meb'usanın taht-ı temininde de icra edebilirdi.. Vilâyetlerimizin hiç bir yerinde hayat-ı mahallinin inkışafına müsaade etmeyen, dünyanın üç kıt'asında müesses bir cesim bir imparatorlukta bütün kuvve-î icraiyeyi bir şehirde, sonrada bir elde tahsid eden ve nihayet mevcudiyet-i milliyemizi esasından kemirmekte olan sâri ahlaksızlığı, müteaffin kangreni tevlid eden hep ahalideki Fıkdan-ı Teşebbüs ile idaredeki fark-ı merkeziyet"

"..Eşkiya ini haline gelen Yıldız'ın vatana su-î kaskına mukabil milletin bir aksülamel-i manevî bile izhar edemeyişini gören hükumat-ı Ecnebiye ortada sahipsiz mal bulunduğuna kail olmuş, istifade çarelerini aramakta. Son zamanlara kadar Efkâr-ı Umumiye Türklerin Terakki ve Temeddüne olan istiâatlarından külliyyen bihaberdi. Rumlar, Ermeniler, Bulgarlar, Sırpplar hatta Araplar ve Arnavutlar bile hepsi derecesine göre mağduriyetlerini, terakkiperverliklerini tastik ettirmişler yahut ettirmeye çalışıyorlar; Kendilerine mânen ve mâddeten zâir olacak kuvvetler bulmuşlar, bulmakta devam ediyorlar. Yalnız Türkler hiç bir şey yapmadığımız için düşmandan addediliyoruz"..(84)

Bundan sonra Türk köylüsünün ve Türk Aydınının faziletlerinden söz eden Sabahaddin Bey bütün Avrupa'ya bize düşman saymamak gerektiğini söyleyip özetle şöyle der:

"Şark ve Garbın çıkarları ortadadır, Osmanlı devletindeki unsurlardan biri hakkındayabancı devletlerden birisi müdahalede bulununca

diğer unsurlarla bu unsurun arasında rekabet meydana geliyor. Bu durumu gören diğer devletlerle de bu devlet arasında rekabet doğuyor ve barışın zararına oluyor. Onun için Türk'ler diğer unsurlarla elele verirse Şark meselesi herkesin faydasına olan bir yönde çözümlenecektir."

Maksadımız kimseye itiraz ederek vakit geçirmek değildir.

"Bir hükümdar milyonlarca kişilik bir toplumu ne bethaht edebilir nede mesud edebilir. Fekâketler toplumun bozuk yapısından kaynaklanmaktadır. Bu meselenin çözümü ise Fenn-i ictima ilemdir."

Sabahaddin Bey'in bu düşüncelerine karşı Dr.Bahaeddin Şakir Bey Şuray-ı Ümmede özetle şu karşılığı verir:

"Frenklerin kendi hayatındaki uygulamalarında bile istenilen neticeyi elde edemedikleri Science Sociale'i tercüme yoluyla memleketimize uygulamak hiç bir fayda sağlamaz. Şimdiye kadar olan inkılâp ve ihtilâllerin hangisini Science Sociale yapmıştır. Science Sociale ancak topluca sükûn ve asayiş içinde bulunan hür bir memlekette uygulanabilir. Memleketimizin durumuna uygun ve derdimizin dermanı olamaz."

Daha sonra 1 Haziran 1908'de Sabahaddin Bey "Terakki"nin 19-20 işaretili nüshasında "Nitra" adıyla yazan biriyle tartışarak şu fikirleri ortaya koyar:

"Vatanımız herşeyden evvel vahdetine hanel getirmeyecek ve cümlemizin hukukuna aynı suretle riayet edecek afif ve muntazam bir idareye muhtaç. İlk adım şüphesiz mebusan meclisin açmak, can, mülk ve Hukuk-u saireyi tecavüzden korumaktır. Onu mütakip ahaliyi yavaş yavaş idare-î hükümete teşvik, yani hüküle milleti yekdiğerine muarız iki kuvvet olmaktan kurtarıp birleştirmek kalırki buda adem-î mekeziyetten başka bir şey değil. Eğer ferd hayatının sahibi olduğu kadar malının sahibi ise o halde verdiği vergisinde sahibi olmak ve Binaenaleyh mahall-î sarfını teftiş ve tayin hakkında temellük etmesi lâzım gelir. Eğer bu hakkı hükümdara bırakırsa memleket müstebit bir idare altında kalır. Merkeze gönderceği meb'uslara tevdi ile iktifa ederse o idare merkeziyete müstenid bir meşrutiyet olur, millet bir yerine bir kaç yüz müstebide esir olur. Eğer hakkını hiç kimseye vermezde bir taraftan meb'usları vasıtasıyla idare-î merkeziyeye tevdi ettiği iktidarın suret-î ihtimalini teftiş,

diğer taraftan mesalih-î mahalliyeyi intihâp eyleyeceği muteberanı vasıtasıyla-Fahrî olarak rüyet ettirirse o meşrutiyet adem-î merkeziyete müstenid olur. Bizim taraflarını çoğaltmaya çalıştığımız usul-ü idare bu üçüncü tarzıdır. Yani Kanun-u Esasimize defnedilen 108.maddenin icrasını istiyoruz.." (85)

Sabahaddin Bey, Jön Türk davasını ve kurduğu cemiyetin çeşitli meseleler hakkındaki fikirlerini Avrupa Kamuoyuna 2 Ocak 1907 de Londra' da The Times gazetesinde çıkan uzun bir mektupla yayınlamıştır. Yazının önemli kısımları şunlardır:

Yazıda bir kaç ara başlık vardır. Birincisi "Niçin ıslahat mazide muvaffak olmadı"dır. Orada Sabahaddin Bey Abdülhamid'in daha ilk günlerde babası Abdülmecit'in eserini yok etmeğe koyulduğunu söyler ve şu düşünceleri ileri sürer:

"1852 de girişilen "Tanzimat" hareketi Sultan Abdülmecit, Sadrazam Reşit Paşa ve Batı medeniyetini tanıyıp onun iyiliklerini takdir eden bazı ricalın eseridir. Bu eser başta islam ve hıristiyanlar tarafından gösterilen aldırışsızlık karşısında tesirsiz kaldı. Müslümanların hoşnutsuzluğu ıslahatı düşünmeğe kâfi derecede hazırlanmamış olmalarından. Hıristiyanlarinkide aynı ıslahatın vaad eylediği usul-ü müsavatın kendilerine evvelce temin edilen hukuk-u kadimenin lâğvını intaç eder korkusundan neş'et etmiştir." (86)

"Hıristiyan Avrupa'da milletlerin hükümet-ı cismaniyye ve ruhaniyyeyi birbirinden ayırmak ve hak eşitliğine kavuşmak için çalıştıkları bir sırada Osmanlı İmparatorluğundaki Hıristiyanlar mensup oldukları kilisenin imtiyazlarını korumak için hak eşitliğine itiraz ediyordu. Bu durum Abdülmecit'in başlattığı ıslahatın hızla uygulanmasına engel oldu. Abdülmecit ve Abdülaziz'in gayretleri yinede oldukça faydalı oldu."

"1852 de hükümetin gelişmeyi sağlayan teşebbüslerine halkın cahilliği engel oluyordu. 1876 da ise Türkler Abdülaziz'i ıslahat düşmanı Mahmud Nedim Paşa'yla birlik olduğundan hal'ettiler ve sonraki Hükümdardan meşrutiyetçi bir Kanun-u Esasi istediler."

Bundan sonra Sabahaddin Bey, Abdülhamid'in 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından faydalanıp meşrutiyeti kaldırdığını, Mithat Paşa'yı öldürttü-

günü hürriyet taraflılarına işkence ettiğini yazar ve derki:

"İşte Ermeni katliamlarında Türklerin başlattığı bir insan kurbanlığının devamıdır. Eğer o uğursuz 1877-1878 savaşı olmasaydı, Meşrutiyet de kaldırılmasaydı bu katliamların hiçbiri olmazdı."

Bundan sonra Sabahaddin Bey "Niçin ıslahat müstakbelen tatbik edilecek" başlıklı fikirlerinin ikinci kısmında şunları der.:

"Eus savağının ardından mevcut hükümet meşrutiyet taraftarlarını tesbit eder etmez, hürriyet taraftarlarıyla amansız bir mücadeleye girişti. Başa çıkamadığını görünce hafiyelerle sürdürdüğü mücadeleyi açık olarak yapmaya başladı. Bir çok eziyet ve sürgünlere rağmen hürriyet taraftarları çalışmalarına yinede devam ettiler. Sürgün edildikleri yerlerdeki halkıda uyandırdılar."

Bu cereyan sayesinde artık ıslahatın tatbikine güvenilebileceğini söyleyen Sabahaddin Bey, Veliahd Mehmet Reşad Efendi'nin baskısı altında tutulmasına işaret ederek şöyle der:

"...Türkiye'nin en namuslu, en çalışkan tebaası maphuslarda inlerken müşarüh ileyh de hakiki bir maphusa tahvil edilen sarayında eyyamı ıstırabını yaşıyor. Bu surette de istibdada kamunen hatime çekmiye kamunen namzet olan onun en büyük kurbanlarından biri bulunuyor:" (87)

Andıcın üçüncü kısmı "Türkler ve Hıristiyanlar" başlığı taşır ve Türklerin vaktiyle fethettikleri ülkelerde Hıristiyanlara o devrin alışmadığı derecede iyi muamele ettiklerini anlatır, Hıristiyanların o günkü ileri durumlarını kanıt olarak gösterir.

Bundan başka yazar, Türklerin birbirine girmiş düşman unsurları yüzyıllar boyunca rahat yaşamaya mecbur etmiş olduklarını anlatır. Ve Makedonya'da Bulgarlarla Rumların birbirleriyle boğuştuklarını önlemek için Türklerin siper olduklarını örnek olarak gösterir ve şöyle der:

Cezayir-î Bahr-i sefid seknesi istisna edildiği taktirde Osmanlı Hıristiyanları her yerde müslüman vatandaşlara nisbetle ekeliyette kaldıklarından bir istiklâl-î hususi davasında bulunamazlar. Binaenleyh hükümet-î müstebidenin yerine bir meşrutiyet vaz ile başlayacak ıslahatın umum vatana teşmiline çalışmak menafi-î siyasiyye-î milliyyeleri

icabındandır. Bu hakikatin bedaheti, Türklerden müddet-î medideden beri ayrılan Balkan akvamının bile ıslah edilmiş bir Türkiye'ye ihtiyaçla sabit. Çünkü kendilerine nisbetle pek büyük bir kuvvetle mâlik bulunan akvam-ı şimaliyyenin önünde saman çöpü gibisüpürmelerini menedecek yalnız bir Osmanlı devleti var. Tatbik-i karip olan meşrutiyet-î idare ile osmanlı Hıristiyanları, Osmanlı toprağında terakkilerini teşkil ile bah-tiyar olacak bir vatan, Balkanlardaki hemdertleri ise doğrudan doğruya istiklâllerini temine hâdmi bir kuvvet bulacaklar." (88)

Andıcın dördüncü başlığı "Türkler ve Müslümanlar"dır. Orada şunlar denilmektedir:

"Cinsi rekabetleri Osmanlı Hıristiyanlarını mukateleye mahkûm ediyorsa aşiret rekabetleride Türk olmayan müslümanları mahvediyor. Türkler uzun bir hayat-ı ziraî sayesinde sulhperver ve sabit bir hayata geçtikleri halde Arnavutlar, Araplar, Kürtlerin Kısm-ı âzami nim-sabit. Yahut tamamıyla seyyar ve muharip bulunuyorlar. Binaenaleyh bir istiklâl-i siyasiye kat'iyen hazırlanmamış oldukları gibi, iskân ettikleri memalikin vüs'atına nisbetle nüfuslarının azlığı bu istiklâli imkânsız halde bulunduruyor. Zaten ekseriyetin böyle bir şey düşündüğü yok, hal ve mevki az çok idrak eden rüesa ise Osmanlı kalmaktaki muhassenat-ı azimeyi taktir eyliyor. Müferakatın kendilerini çarçabuk bir ecnebi boyunduruğu altına geçireceğini ve mütemadi isyanlar tevliid ile daha bir çok zaman istikbâllerini tehlikeye mâruz edeceğini anlıyor."

"Şüphesiz. Türklerin islâm ve Hıristiyan vatandaşları için mühim bir unsur-u tevazun vücuda getirdikleri inkâr olunamaz. Fakat bu fayday-ı ictimaiyyenin alenen tezahürü acem memleketlerini âdem-î merkeziyete müstenid bir meşrutiyetle teşhiz etmelidirler ki ancak böyle bir idare servet ve saadetin menşei olan teşebbüs-ı şahsiyyenin terakkisine mani olamaz ve akvam-ı muhatelefin tenevvü-ü ictimaisi içinde Osmanlılık Vahdet-î Siyasiyesini temin eyleyebilir." (89)

Andıcın beşinci ve son kısmı "Türkler ve Avrupa" başlıklıdır, önemli kısımları şunlardır:

"Avrupa'ca, Amerikanında Türkiye'nin ilerlemesinde büyük çıkarlarının bulunduğu aşikar olduğu için dünyadaki bütün medenî devletler

şark meselesini Osmanlıların halletmesini istemelidirler. En uygun çözümler şekli böyle olacaktır."

"Fakat meselelerin şu suretle halli bilhassa müslüman tebaası bulunan devletlerin menfaatine muvafık. "İttihad-ı İslâm" hareketi kendilerinin nazar-ı dikkatlerini pek mähallinde celbediyor. Hatta şu teşebbüs Türkiye'den gelmediği için devletleri daha ziyade düşündürse gerek. Filhakika Panislâmizm fikri Türkiye'nin haricinde doğru ve Avrupa'nın şarkta tatbik ettiği siyasetin neticesi olarak ilerledi. Çünkü Osmanlı Hıristiyanları davası Garpta umumiyetle Hıristiyanlık namına müdafaa edildiği halde Türkiye'de aynı idarenin kurbanı olan ve elhaletülhazihi zindanlardaki mevkufinin ekseriyet-i azimesini teşkil eyleyen müslümanlar lehine bir saday-ı adalet ref edilmeli." (90)

Sabahaddin Bey, Ermenilerin Hıristiyan oldukları için değil Jön Türklerle işbirliği yapabilecekleri sanıldığından zulüm gördüklerini söyleyerek şöyle devam eder:

"Avrupa fikirlerine uyum sağlayan ve batının şark meselesinde ırk ve mezhep hurafesine kapıldığını gören Asya, İslâm birliği kuvvetiyle kendini savunmaya kalkıyor. Fakat İslâm âlemi halifede yalnız ruhanî reislik görmüyor. Onun, doğunun birbirleriyle savaşan beyliklere bölündüğü zaman, şerefini yükselten ve batıdan gelen istilâları asırlarca durduran bir kavmin vekili olduğunu taktir ediyor.

Türklerin batı istilasını geciktirmeleri doğuya çok faydalı oldu. Fakat İslâm birliğinin geleceği yalnız devletlerin şarkta takip ettikleri politikanın alacağı renge bağlıdır."

C- SABAHADDİN BEY'İN TABİYE BAKIMINDAN DÜŞÜNME VE DAVRANMA TARZI:

Bu tarzın ana hatları Osmanlı uluslarının herbirinin, bir topluluk halinde öbür uluslarla birleşip Abdülhamid'e karşı mücadele etmesidir.

Yabancıların iç işlerimize karışmasına Sabahaddin Bey'de karşıdır.

Aşağıda onun tabiye tarzı, bazı tarihi ve siyasi görüşlerini açıklayan bir beyannamesinden bahsedilmektedir. Bu beyannamenin 1901 de çıkarıldığı tahmin edilmektedir. 14 sayfalık bir risalede bulunup "Beyanname-i Umumi" başlığını taşımaktadır. Bütün muhalif Osmanlıları 1902 deki

Jön Türk Kongresine çağırarak için yazdığı bellidir. Risaledeki imza şöyledir: Sultan Abdülmecit Han Hafidleri, Damat Mahmut Paşazade: Ahmet Lütfullah, Mehmet Sabahaddin".

Burada risalenin 5-7, 10, 12 ve 14 üncü sayfalarından alınmış bazı parçalar yer almaktadır;

"... Madenki ahval-î câriyenin devamından hukuk-u medeniyyeleri payimal edilen yalnız bir kısım halk olmayıp umum Osmanlılardır; O halde osmanlılığı teşkil eden bilcümle anâsırın, mensup oldukları kavim namına hürriyet talep eden vekilleri birleşip bir kuvve-î muttehide-î umumiye vücuda getirmeli ve o ittihad Netice-î matlûbenin istihsaline kadar hiç bir suretle dücar-ı tezellül olmamalıdır." (91)

Bu fikri ortaya koyduktan sonra Sabahaddin Bey beyannamesine özetle şöyle devam eder:

"Bugün zulmün bir menba-ı azimi bulunuyor; adaletinde bir merkez-î kavimi olmalı." (92)

"Bu unsurların kendi başına buyruk hareketlerinden en fazla Yıldız Sarayı yararlanmaktadır. Bütün halk toplulukları istibdada karşı mücadele ederken, farkında olmadan bir diğer topluluğun çalışmasının aleyhine faaliyet gösteriyor. Osmanlı toplumun bütün halk grupları bugünkü müsi-bete eşit olarak katılıyor. Yarın serbest idarenin sağlayacağı refah ve saadete yine birlikte katılacakları muhakkaktır. Hürriyet fikirlerinin yayılmasından faydalanan fikri yalnız Yıldız Sarayındakilere ait değil. Bu faydalama hırsı komşularımızda geçmiş. Bugün başımızda bulunan idare geçici bir felakettir. Fakat yabancıların işlerimize karışması bir sürekli afet olacaktır. Avrupa, Osmanlı toplumunun temelini teşkil eden Türklerin ilerlemelerini ortadan kaldırmak istiyor. Fakat Tarih bugünün en medeni devleti haline gelmiş milletlerinde yüzelli yıl önce aynı buhranlara düşmüş olduklarını göstermektedir."

"Diğer bir durumda Osmanlı toplumundaki çeşitli milletlerin Balkanlardaki milletler gibi bağımsızlıklarını elde etmişlerdir. Eğer dünyada Osmanlı devletinin meydana getirdiği devletler dengesi olmasaydı, bu denge Osmanlı devleti aleyhine bir değişiklik yapılıyorsa doğuda sözü-nü ettiğimiz milletler bir yana, Balkanlardaki bağımsız devletlerin bile

saldırıya uğramaksızın varlıklarını sürdürecekleri şüphelidir."

"Bu yüce maksada ulaşmak için bütün Osmanlıların çeşitli hürriyetçi gruplardan meydana gelen ciddi bir cemiyetin kurulduğunu görünce, ona ellerinden geldiği kadar yardım edeceklerinden eminiz. Bu durumda zulüm de ortadan kalkar."

"Maksadımız menfaat olarak aynıdır. Fakat yollar sistemler farklıdır. Bu farklılık yüzünden tamiri imkânsız bir felâketle karşı karşıya bulunan Türk, Arap, Arnavut, Ermeni, Makedonyalı, Rum, Kürt, Musevî vs.. vatandaşlarımızın kuvvetini bir araya toplamakla hem bugünkü sıkıntılara son vermiş, hemde yarınki âdil yönetimin temel taşları bütün Osmanlıların katılmasıyla koymaya başlamış oluruz. Bu birleşmeyle meydana gelecek yüksek medeniyet binası, yirminci asrın bir büyüklük ve bolluk tacı olacaktır. Ve geleceğin bütün düşünen evlâtları bu eseri saygı ile anacaklardır." Beyanname şu şekilde son ermektedir:

"İttihadın vukuû bir meclis-î Umuminin in'ikadına ve vabestedir. Binaenaleyh beyannamemize cevap vermek isteyen ahar-ı milletin reylerini tarafımıza bilâ tehir bildirmelerini menfaat-ı umumiyye-î Osmaniye namına rica eder ve ihtiramat-ı Uhuvvetkâranemizi takdim ile kesb-i fahr eyleriz." (93)

D- SABAHADDİN BEY'İN İSLÂMÇILIK HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ:

Sabahaddin Bey islâmçılık siyaseti, yani "İttihad-ı İslâm" üzerindeki düşünceleri 12 Ağustos 1906 tarihli The Times adını taşıyan bir Londra gazetesindeki yazısında görülür.

Sabahaddin Bey bu yazıyı İngiltere Dışişleri Bakanı Sör Edward Grey'in Osmanlıların güttükleri "İttihad-ı İslâm" siyasetinin medeniyet dünyası için tehlike teşkil ettiğini söylemesine cevap ve açıklama olarak yazmıştır. Bu yazının özeti ve bazı önemli kısımları şunlardır:

"...Şüphesiz itttihad-ı islâm bir hurafe değil, lisan-ı ictikaide bu siyasete, garbın şarktaki fiiline-ki daima sulhperverane almadıktan başka bazı defalar pek haşin ve taarruzkârhane bile oluyor-şarkın aksülamelide denilebilir. Haklı veya haksız kendini soyulmakta ve izrar edilmekte gören şark, daha doğrusu bir kısım şark, İttihad-ı İslâm fikrine meylederek bu fikirle memalek-î mevcude-î islamiyeye arasında bir

muhadenet esası vazını ve o sayede anasır-ı müşekkelesinin muhafaza-î milliyetlerini temin edeceğini tasavvur ediyor. Fakat şu politika zan edildiği gibi bir taassub-u dinî neticesi değil, Avrupa'nın istilây-ı tedriciminden mütevellit bir âdem-î memnuniyet hissidir. Yalnız şarkta hiss-î dini Garptakinden daha kuvvetli olduğundan bir maksad-ı umumiye hadim olan her siyaset burada dişe istinat ediyor ve bu hiss-i dindir ki gayr-î mütecanis anasıra mensup milyonlarca insanlar arasında hissi bir hattı-ı ittisal vücuda getiriyor." (94)

Daha sonra Sabahaddin Bey Doğu ve Batı âleminin gelecekteki ilişkileri hakkında özetle şunları söyler:

"Avrupa İstanbul'u panislâmizm'in merkezi sayıyor, gerçektense dörtüzyıldan beri orası hilafet merkezi olduğu halde son yıllara kadar islâm ittihadı düşüncesini beslemedi. Abdülmecit yalnız saltanatının ikinci devresinde "İktidar-ı Ruhanisine" bir ehemmiyet-i mütezayid vermeye başladı.

İstanbul'da yalnız içerideki müslümanlar üzerinde tesirde bulunmak için dinî politika yapılıyor." (95)

Sabahaddin Bey şöyle devam eder:

"Batı medeniyeti alanında coğrafi konumundan ötürü Türkler diğer islâm kavimlerine manevi üstünlük sağlayacak bir hızla gelişmektedirler. Türk gençleri batı medeniyetine büyük bir meyil gösteriyorlar, kendilerini okuma ve inceleme yoluyla geliştiriyorlar."

"Bu şekilde hazırlanan ve kendini taassubun elinden kurtarmış bir ortamda ilerleme fikirleri aleyhinde bir politika rahatlıkla izlenemeyeceğinden, bir yandan her türlü ıslahata açıktan açığa düşman, diğer yandan da ilerlemesi gittikçe hızlanan hürriyetçi fikirler önünde ne yapacağını şaşırarak hükümet, durumunu kurtarmak için politikasını ruhani kılığa büründürmeğe mecbur oldu."

"Ermeni ihtilâli, bu politikanın şiddetlenmesine sebep oldu. Ermeniler çok az oldukları için Osmanlılardan ayrılıp bir bağımsız devlet kurmak niyetinde değillerdi. Aksine osmanlı devletinin yaşaması için ıslahatlar yaptırmaya çalıştılar. Bunun için Türklerle Ermenilerin birbirine düşman olmaları beklenemez. Anlaşacakları muhakkaktır. Bunu gören

diğer unsurlarda aynı şeyden şikâyetçi olduklarından birer birer bu birleşmeye katılacaklardır. Bundan korku duyan istibdat idaresi tehlikenin önüne geçmek için ermenilere savaş ilân etti. Türk hürriyetperverliğini ise sürdürdü."

Bundan sonra Sabahaddin Bey özet olarak şunları der:

"Ermeniler kıtallara ait yayınlarında Türklerle hükümet arasında bir ayrılık gözetmeyerek Türklere hücum ettiklerinden bu tarz Türkleri kırdı ve onlarda osmanlı ülkesinin bağımsızlığı ve bütünlüğü aleyhine çalışıldığı duygusunu uyandırdı. Bu yüzden hükümete muhalefet eden Türklerde istibdat hükümetinin amaçları üzerinde halk efkârını aydınlatmadılar.

Ancak hiç bir şey Türkler arasında hürriyet fikrinin ilerlemesini durduramıyor; bu fikir kentlerden köylere yayılmaktadır". (96)

Sabahaddin Bey daha sonra şöyle der:

"Resmî Türkiye şekl-î Ruhaniyi (96 a) ittihad-ı islâma olan mey-
linden değil hürriyete olan husumetinden dolayı iltizam etti. Fakat ictimai Türkiyenin takip ettiği yol ne hükümet-î Ruhaniyeye nede Tevhid-i islâm politikasına müsaittir. Hükümet-î hâzıra kisve-î ruhaniyesiyle de halkın nefret ve istikrahını mucip olduğundan halefi olacak idare tabii bu kadar fena bir tecrübeye mübaşeretten ictinap eder. Esasen devletimizin tebaası kâmilen islâm olmayıp içlerinde edyan-ı saireye mensup külliyyetli anasır-ı sairenin de bulunması titaraf, âdil ve binaenaleyh cismanî bir idare-î meşrutaya mâlikiyeti istilzam ediyor. Bundan meada, Bâb-ı Âli hükümet-ı saire ile hüsn-î münesebatta bulunmak ihtiyacında olduğundan tabii islâm tebaası olan devletlerin husumetlerini celbetmek-sizin âkvam-ı islâmiyeyi tevhide kalkışmaz. Hattâ bu siyaset ecnebi müslümanlarında menfaatlerine mugayir oluyor. İşte esbab-ı dahiliyye ve hariciyye tevhid-i islâm politikasından uzaklaştırıyor. İstanbul'un bugün cihan-ı islâm üzerindeki tesir-i ruhanisi Türkiye'de efkâr-ı hürriyet perveranenin galebesi ile bir tesir-î fikrî olmaya başlayacak, o zaman bu tesir şark ile garp arasında husul-î itilâfa en kuvvetli bir vasıta teşkil edecektir. Fakat yalnız Şark'ın arzusu bu maksad-ı âlinin husul-pezir olmasına kifayet etmez. Şayan-ı temennidir ki Avrupa'nın şarktadi

ef'ali daha munsifane ve haysiyyet-i beşeriyyeye karşı daha ihtiramkâr-hane olsun. Cihan-ı Şark'ın sulh ve terakkisi mücerred bu şart ile temin edilebilir.."(97)

E- SABAHADDİN BEY'İN TAŞRA TEŞKİLÂTI HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ:

11 Temmuz 1907 tarihinde Terakki gazetesinin 12.nüshasında "Vilâyetler ahalisine bir davet" başlığı altında, Sabahaddin Bey'in bir yazısı çıkar. Bu yazıda "Âdem-i Merkeziyet" ve "Teşebbüs-ü Şahsî" üzerinde durulur. Ayrıca şunlar denir:

"Bir zamandanberi Sultan Hamid'in hastalığını işitiyor, hayatımızı ölümünden bekliyoruz. Hamid ölsün, yerine gelecekler bizi kurtarsın diyoruz. Böyle düşünen bir milletin kurtulacağını ümit edebilir miyiz?.."

".. Lâzım.... Abdülhamid-i sâniye sağlığında iken varlığını göstermek, dost düşman bütün ecnebilere var olacağımızı göstermek Abdülhamid'den sonraki idarenin âdil ve medeni bir idare olmasını temin edecek kuvveti şimdiden varetmek ve varlığımızı merkezden ziyade vilâyetlerde tesise çalışmak lâzım. Merkez tek bir şehir, vilâyetler tek mil vatan. Demekki vilâyetler merkez için değil, merkez vilâyetler için. Halbuki payitahtın nazarında vilâyetlerin bir hayvan sürüsünden farkı yok. Yıldız bunları yolunmak için yaratılmış bir sürü addediyor ve hakkında bir hayvan sürüsüne edilmiyecek muameleyi reva görüyor.. Kasaptan kurtulmak için evvelâ koyunluktan çıkmalıyız. Hükümet bizi teşkilâtiyle eziyor. Ezilmemek için bizde aynı teşkilâtı ihdasa çalışalım."

"Bundan böyle cimeyitimiz, şubât-ı dahiliyyesini vilâyet merkezinden tutturup sancak, kaza, nahiyelere teşmile ve bunları yekdiğerlerine rapta çalışacak. Bu suretle istibdadı teşhis eden kuvve-î icraîyyenin her temellendiği yerde Hukuk-u milliyyeyi müdafaa edecek bir merkez-î mukavemet teessüse başlar.."

"Şimdi en müteşebbüs vatandaşlarımızdan beklediğimiz hizmet bugünkü boşluk ve idaresizlik içinde bir kuvve-î müdrike, bir hiss-i vazife hakedecek mesaiye bir an evvel teşebbüsleridir.." (98)

F- SABAHADDİN BEY'İN MÜSLÜMAN OLMAYAN AZINLIKLAR HAKKINDAKİ
DÜŞÜNCELERİ:

15 Ekim 1905 tarihli Şûrây-ı Ümmet'de, 1905 yılı yazında Abdülhamid'e karşı Ermeniler tarafından bomba atılmasının ardından, Sabahaddin Bey şöyle der:

"...Bu tahrikât-ı ihtilâlkâranenin maksad-ı âlenîsi Ermeniler lehine Avrupa müdahalesini celbetmektedir. Bu müdahale keyfiyeti ise Ermeniler kadar Türkleride alâkadar etmekle Âlem-î medeniyetle beraber vatandaşlarımıza, kendi vezaif ve iktidarından haberdar, bütün bir Türk neslinin efkârını tanıttırmayı faydalı zannederiz."

"Ermeniler Memalik-î Osmaniyye'de davay-ı temeddüne müdafî geçindiklerini iddia etmekle beraber biz Türkler bu kavmin bir kısmının gayret ve mesaisi ile terakkiye muavin olduklarına ve mamafih ihtilâlcilerinin de intihap ve kabul ettikleri vesaitin bu iddiayı doğru göstermekten pek uzak bulunduğuna kaniiz..."

"Müdahaleye mesele şeklini verdirebilmek maksadiyle devam eden bu tecavüzler filhakika Ermenilerin tes'îdi hallerine yardım edebilmeğe müstaid olsaydı bunun bir dereceye kadar haklı bulabilirdik; maatteessüf bu tecavüzler hâl-î hazinin daha vahim olmasını mucib oluyor."

"Bu tarz-ı muamele ile Ermeni ihtilâlcilerinin siyaseti bir suret-i acibede hükümet-î Hamidiyye'nin icraatına benzeyerek gittikçe mülkün Türk unsuru ile vaki olacak îtilâfı müsteb'ad kalıyor." (99)

Sabahaddin Bey Ermenilere, Türklerle iyi geçinirse kandileri hakkında propoganda yapmış olacaklarını öğütleyerek sözlerini şöyle bitiriyor:

"..Zira bu sahada aynı mezalim ile rencide, muayyenvekarip bir müdekkik sâmialar bulacaklardır." (100)

G- PRENS SABAHADDİN'İN TÜRKİYE NASIL KURTARILABİLİR ADLI ESERİNDE
İLERİYE SÜRDÜĞÜ FİKİR VE TASARILAR

Sabahaddin Bey 1908 yılında yurda döndüğü zaman "Teşebbüs-ü şahsi"yi ve "Âdem-î Merkeziyet"i anlatan bir çok konferanslar verdi. Çeşitli makaleler yayınladı. Ayrıca Avrupa'da iken Abdülhamid'e ve ittihad

ve Terakki cemiyetine yazmış olduğu mektuplar bir araya toplanarak üç ayrı izah halinde yayınlanmıştır. (100-a)

Sabahaddin'in "Üçüncü İzah"ı 1910-1911 yıllarında Paris'te yazdığı mektuplarla makalelerden meydana gelmiştir. Üçüncü izah, ittihatçılar tarafından ileri sürülen isnatları cevaplandırmakta, Eğitim sorunu üzerinde ciddi surette kafa yordüğünü göstermektedir. Kitapta Paris gazetelerinde yapılan yayınlar üzerinde duruyor. Son bölümde "İctimaî Meslek" in üçüncü defa izahına çalışıyor. (101)

Pakat asıl önemli eseri, Sabahaddin Bey'in "Türkiye Nasıl Kurtarılabilir" adlı kitabıdır. Negredildiği zaman büyük yankılar uyandıran bu kitap "ilm-î ictima"nın sosyal meselelerimize uygulandığı bir islâh lâyihası niteliğindedir. Eser üç ayrı bölümde tetkik edilebilir:

- 1- Merkezi İstinat (Dayanak Noktası)
- 2- Teşekkül-ü ictimaimiz (Sosyay yapımız)
- 3- Yeni istikamet (Yeni doğrultu)

Sabahaddin Bey'in fikirlerinin özünü teşkil eden bu eserde şu fikirleri ileri sürmektedir.

a- Merkezi İstinat: Prens Sabahaddine göre; meydana gelen olaylardan sonra anlaşılmalıdır ki ne özel nede idari hayatımızda gerçek bir dayanak noktası yoktur. Halk da, partilerde, hükümet de temelsiz ve bütünüyle başıboş bir hayat yaşamaktadırlar.

"İstibdat yönetimine karşı sosyal çevreden iki tepki akımı doğmuştur. Bunlardan biri genel kuramlardan hareket ettiği halde, öbürü ilmî çözümleneler ve sosyal konulardan hareket etmek istiyor.

İttihat ve Terakki anlayışı diyebileceğimiz birinci akım; Abdülhamid'in baskılı yönetimi yerine meşrutiyet geldiğinde her şeyin düzeleceğine inanmaktadır. İkinci akım ise; siyasal baskının doğrudan doğruya toplumsal hayatımızın güçsüzlüğünden ileri geldiğini savunuyor.

"Sabahaddin Bey'e göre; imparatorluğun derdi öyle ıslahat, tanzimat, 1. meşrutiyet, 2. meşrutiyet gibi üstünkörü ampirik tedbirlerle yada ittihatçıların sandıkları gibi, Abdülhamid'in baskılı yönetiminin yıkılmasıyla, hemencecik düzelivercek türden değildir. Çok daha derin

incelemelere, tedbirlere başvurmak, ilkin bilimin çözümlene usûlüyle hastalığın derin köklerini araştırmak, sonrada çaresine bakmak gerekir".

1. Science Sociale (İlm-î İctima): Prens'e göre; "Sosyal komularla ilgili bir çok makale ve kitapların yayınlanmasına rağmen hiç birisi Science Sociale'e gereken yeri vermemiştir. Soyut kavramlar ve hayal ürünleriyle dolu bir sosyal felsefe özelliğinde olan Sosyoloji, Fizik, Kimya kadar pozitif bir bilgi dalı halini alan Science Sociale ile karıştırılmaktadır. Çünkü Science-Sociale bizde hiç tanınmamıştır.

Bugünkü bilimler deney ve gözleme dayanır. Science Sociale'i yaratan, gözlem usûlüdür. Belirli bir konuyla ilgili gözlemlerin ilmî olabilmesi için, o konuyu meydana getiren olayları ortalama olarak değil kökten kavrayacak bir çözümlene usûlü edinmek gereklidir. Sosyoloji ise ictimâî olayları yalnız genel ve ortalama olarak ve ister istemez ancak yüzeyden kavradığı için uğraştığı meselelerin hiçte derinine inememektedir".

"..Her sosyal biçimine göre başka olan ve bu yüzden bir sonuç sayılması gereken olayları, doğurucu nedenler sanan (Sosyoloji); tabii olarak, sosyal hayattaki korkunç ayırımları yaratan temel yapıyı göremiyor ve bunları gözecek bir usûlden de yoksun bulunuyor.. İlmi gözlemlerle sosyal buluşları doğuran böyle bir ana çözümlene usûlünün olmayışı yüzündende, her Sosyoloji kendi görüş noktasına göre çalışan bir yazar oluyor. Bu şartlar altında bilim yerine ancak bir anarşi doğabilir" (102)

Öte yanda doğuşunu Le Play, Henri de Tourville, Edmond Demolins gibi üç büyük düşünürü borçlu olan Science Sociale, buluşlarını sürekli olarak birbiri ardınca geliştirmektedir.

Science-Sociale, insan kurumlarını sosyal bakımdan çözümlenebilemek için, kendi sosyal usûlüne dayanarak ve bireyden çoğula doğru çeşitli sosyal sınıflarla ilgili olarak meydana getirdiği monografiler yardımıyla kuruldu.

Aşağı yukarı seksen yıldanberi, aynı okula bağlı bilim adamlarının çeşitli toplumlarda aynı usülle meydana getirdikleri çözümlenemelerden Edmond Demolins'in eşsiz ilmî dehasıyla çıkardığı bir sınıflama; bu büyük ve gittikçe olgunlaşan sosyal bileşim aracılığıyla, insanlık özel

ve idarî hayatı içinde, kendisine biricik önderlik edebilecek ve böylelikle diğer bilimlerin bütününi çevresinde toplayacak bir merkez bilimi, en gerekli ve en değerli dayanağı elde etmiş oluyor. (103"

Sabahaddin Bey, görüşlerini açıklamaya şöyle devam eder:

"Madenî, bitkisel, hayvansal.... hangi dünya'ya sınıflamaya kalkışsanız, bu sınıflamanın dayanaacağı büyük yapıları yeni çeşitli doğrultular izleyen ana evrim çizgilerini bulmak zorunda kalırsınız. Demekki, her sınıflamanın temeli bir yapı sorunu oluyor. Meselâ, Tabiat bilimi üzerinde çok basit bir bilgi ile adını öğrendiğimiz bir hayvanın veya memeliler sınıfına bağlı olduğu söylenince gözümüzün önüne hemen özel bir yapı, bir takım özellikler gelir. Science-Sociale yardımıyla, doğrudan doğruya göremediğimiz, tanımadığımız bir ülkenin toplumsal veya bireyci yapılarından hangisine bağlı olduğu bilinince, gözümüzün önüne hemen ana çizgileri bakımından belirli bir geçim yolu ve bir takım temel özellikler geliyor. Bir memeli hayvan, bir halkalıdan anatomik yapısı bakımından nasıl ayrılıyorsa, bütüncü bir toplumda bireyci bir toplumdaki sosyal yapısı bakımından nasıl ayrılıyorsa, bütüncü bir toplumda bireyci bir toplumdaki sosyal yapısı bakımından öyle ayrılıyor. Yalnız bir anatomik yapının kendisinden büsbütün ayrı diğer bir anatomik yapıya dönüşmesi imkânsız olduğu halde; bir sosyal yapıdan-gerekli şartlar altında-diğer bir sosyal yapıya geçmek, tersine pek mümkün. Şimdi bitkiler veya hayvanlardan hangi örneğin hangi "...gil"lere, hangi sınıfa bağlı olduğunu gösterecek bir bilimin yararını, hatta gerekliliğini onaylamada bir an bile duraklamayan aydın kafalar, nasıl olurda bu kadar çeşitli ve değişik insan toplumlarının sosyal özellikleri bakımından hangi yapıya ve o yapının hangi sınıfına bağlı olduklarını gösterecek bir bilimi gereksiz sayarlar." (104)

"Korkunç ve derin uçurumlarla dehşete bürünen bir gece yolculuğunu güçlü bir projektörle nasıl tehlikesiz bir duruma sokmak mümkünse Science-Sociale yardımıyla sosyal hayatımızın en belirsiz ve karanlık sorunlarını aydınlatarak ve açıklayarak gelecek yolculuğunu böylece güven altına almak mümkün. Diyelimki yurdumuz, siyasal bağımsızlığını yitirmeden önce bu keskin yol gösterici ışıktan bütünüyle yararlanabilirdi." (105)

2- Sosyal Öğreti (Meslekî-İctimaî): Bu bölümde de Sabahaddin Bey şu fikirleri öne sürmektedir: "Ülkemizdeki, gücünü artıran bir ihtiyacın ortaya koyduğu, ama yöneticilerimizin çözümünü bir türlü başaramadıkları ıslahat meselesini, Science, Sociale'i sosyal meselelerimize uygulamakla çözmeye çalışan doktrin ile pratik bir sosyal bileşim doğmuş olmaktadır. Bir ıslahat programı yapmaktada prensip, olarak bir sosyal bileşim ortaya koymaktır. Çözümlemenin olmadığı bir yerde, bileşiminde olmaması gerekir. Oysa şimdiye kadar yapılan ve yapılmakta olan ıslahat tasarıları ilmî çözümlerden çıkma pratik bir bileşim değil, tek yanlı ve sıradan bir görüşün ürünüdürler.

Bir toplumun idarî gücünü düzeltebilmek için önce o toplumun sosyal yapısını tanımadıkça, yapılan ıslahat programları düzensiz bir gemiyle gezmeye benzer.

Tanzimattan bu yana sayıları artan ıslahatçılarımız samimi bir yenilik umudu besliyor ama bir türlü bu yeniliğin ne şekilde olacağını bulamıyorlar. İlerleme şartı olarak hep hürriyet, meşrutiyet, Eğitim, Ahlâk ve batıllaşmak gibi konular ileri sürülüyor. Ama bunlar istenen ilerlemeyi sağlayamadı. Çünkü sosyal yapı, sözü geçen çeşitli görüşlerden çıkmıyor; tersine bunlar, olumlu veya olumsuz bir şekilde sosyal yapıdan çıkıyorlar.

Çeşitli yönetim şekilleriyle yönetilen toplumların arasında büyük ayrımlar göze çarpmaktadır. Bu ayırım yönetim şekillerinin farklılığından değil, sosyal yapılarının farklılığından ileri gelmektedir. Bunun için yalnız yönetim şeklimiz yada yasalarımızın değişmesiyle gerçek bağımsızlığımıza kavuşamayız. Esas değişmesi gereken sosyal yapımızın izlediği doğrultudur. Bu doğrultu değişmedikçe yapılan bütün ıslahatlar verimsiz olacaktır.

Pek çok düşünür "Eğer meşrutiyet yönetimi uygulansaydı ülke kurtulurdu" diye diyorlar. Bunu istemek zaten sosya bakımdan mümkün olmayan bir şeyi istemektir.

"Meşrutiyetin amacı, halkın hükümeti denetleyebilmesidir. Oysa özel hayatında bağımsızlık ve gelişmesini sağlayacak etkin bir üretimi, sağlam bir düzeni olmayan ve bu yüzden bireyleri kendilerini yönetmekten

büsbütün yoksun kalan bir toplum, yönetim hayatını tam anlamıyla denetim altında nasıl bulundurabilir? Diyelimki bunu başardı, ama yinede, özel hayatın bütün beceriksizliğini yönetim hayatı alanına aktarmaktan başka bir şey yapamayan memurlar sınıfını, bu beceriksizlik, bu güçsüzlük, bu ahlâk yoksunluğu ile denetlemekten ne çıkar.. (106)

Bu gözlem herhangi bir sosyal olayın çözümlenmesinde de geçerlidir. Meselâ; öğretim meselesi, dün meşrutiyeti ilân edince ülkenin kurtulacağına inanıyorduk. Bugün ise bütün felâketlerimizin bilgisizlikten ileri geldiğini sanıyoruz. Sosyal üstünlüğü hükümet şekilleri ve organları ne kadar güçsüzse, öğretimde o kadar güçsüzdür.

Fikrince bu güçsüzlüğün en kesin ispatı; zamanlarının en aydın çevrelerinin örneği olan sosyal toplulukların, fikir gelişmelerine rağmen birer, birer yıkılmış ve yıkılmakta olmalarıdır."

"Bugün Fransız ve İngiliz liselerinden çıkan öğrenciyi bilgi yönünden karşılaştırırsak oradaki ayrımın büyüklüğü karşısında şaşıracağız apacaktır. İngiliz gençleri, Fransızlara oranla, okullarından aşağı yukarı yarı bilgisiz olarak çıkıyorlar. Oysa pratik yaşayış alanına girince, birinciler ikincilere oranla ne kadar büyük bir güç meydana getiriyorlar."

"Bu kanıtları dile getirmekten amacımız, öğretimin değersizliğini ileri sürmek değil, yalnız fikir üstünlüğünün toplumsal üstünlüğü sağlayamadığını, sosyal gelişmenin ana etkeni olmadığını göstermek. Bütüncü yapıda, çocuğunlukla bunlar gibi öğretimde de bir amaç sayıldığı halde bireyci yapıda tersine bir araç oluyor." (107)

Daha sonra Sabahaddin Bey şöyle devam ediyor:

"Sosyal sorunlara Science-Sociale açısından bakıldığında, "Bireyci Yapı"nın kişisel yükselmeye ve bağımsızlığa sebep olduğu, görülüyor. Özel hayatı, yönetim hayatına üstün kılan etkende bu kişisel bağımsızlığı doğuran akımdır. Bu akım maddi çalışma, hayat şartlarına uygun gittikçe gelişen bir üretim ve bunlardan gelen sosyal özelliklerden doğuyor."

"Maddi çalışmanın gevşekliğinden çıkan bütüncü yapı, kendine bağlı olanları üretimden çok tüketime sürüklediği için sosyal yetenek ve kişiliğin gelişmesine engel. Bu yüzden bireyi; aile, topluluk, parti ve hükümete, yani kişileri birbirine bağlayarak, dayanak noktalarını hep kişilikleri dışında aramak zorunda kalan insanlardan kurulu tembelen bir toplum yaratıyor. Maddi çalışmanın sıkılığından doğan bireyci yapı ise kişisel girişkenlikle (Teşebbüs-ü Şahsî) etkin bir üretim doğurarak, sosyal yeteneğin tam bir şekilde gelişmesini hazırlıyor ve bütüncü yapılarda olduğu gibi, kişiyi kişiye değil, özel mülkiyeti doğuran çetin ve etkin bir tarımla önce toprağa, sonrada diğer üretim uğraşlarına bağlayarak, dayanaklarını kendi kendilerinde bulan bağımsız ve üstün kişilerden kurulu bir dinamik toplum yaratıyor." (108)

"Bütüncüler, sosya refahı ve hürriyetlerini hep genel yollardan bekledikleri halde, bireyciler bağımsızlık ve sosyal varlıklarını ferdi girişkenlikleri ve sağlam teşkilâtlarıyla sağlamayı başarıyorlar. Bireyci yapılarda, insan tuttuğu işin gerektirdiği bilgiyi deneyle, çalışma hayatında zamanla kazanır. Demek ki, öğretimde yapıya göre, olumlu olumsuz şekilde ortaya çıkan bir sonuçtur."

"Var olan dinlerin de bu gerçeği ne yoldan doğruladıklarını görmek için aynı dinin çeşitli toplumlarda ortaya çıkış şekline bakmalı."

"Örneğin, Katolikliğin İspanya ile Fransa'daki etkileri başka, Kuzey Amerika'daki etkisi yine başka... Bütüncü yapıya bağlı olan İspanya ile iki yapının karıştığı Fransa'da din, yönetim erkini ele geçirmeye yarar, bir sosyal araç, bir baskı aracı şeklinde ortaya çıktığı halde, bireyci yapıda olan Amerika'da özellikle bir eğitim etkeni, bir vicdan dayanağı oluyor." (109)

"Protestanlıkta aynıdır. Bütüncü çevrede baskıcı, bireyci çevrede ise hürriyetten yana olduğu görülmektedir."

"İslâm dinini ilerlemeye engel sananlar aldanıyorlar. İlerlemeye engel olan sosyal yapımızdır."

"Ahlâk da sosyal yapıya göre gelişme gösterir. Bütüncü toplumda birey dayanak noktasını kendisinde bulamaz, bunu genel yollardan (aile topluluk, hükümet) arar. Bu sebeple her türlü haksızlığa, bayağılığa

katlanmak zorunda kalan insanların ahlâkı gitgide gerileyip çürür. Bireyci yapıda ise birey tek dayanağı kendinde bulur. Bu yüzden girişken ve bağımsız olur. Buda sağlam, gelişmiş ve yücelmiş vicdanlar yaratır."

"Görülüyorki, en önemli elaman, sosyal yapıdır. Diğer sosyal bilimler olayları incelerken temelini inmediklerinden, tatmin edici neticeler elde edememektedirler. Bunun için ıslahatçılarımızı hoş görmek gerekir."

"...İşte "muhafazakârlık", Liberallik, demokratlık, sosyalistlik yenileştirme ya da aşırı milliyetçilik gibi kavramlar hep bilimsel çözümleme yokluğundan ve kafalara yerleşmiş bir takım kanlıları birer gerçek sanarak, onlardan akıl yoluyla bir takım yangılar çıkarmak gibi yanlış bir usûlden ileri geliyor. Ama sosyal sorunların "Science-Sociale" ile çözümlenmesine girişilince, açıkca görülüyorki, bütün bu etiketler, bu basma kalıp adlar, gerçekte hiç bir şey anlatmıyor. Hangi ülkede, özel ve yönetsel hangi çevrede olursa olsun, gelişme, zamanın pratik ve gerçek ihtiyaçlarına uymak; bu da sosyal gelişmenin doğurduğu bireyci yapı doğrultusunda yürümeyle mümkündür." (110)

Bundan sonra Sabahaddin Bey özetle şöyle diyor:

"Ama bu doğrultuda yürümek batılılaşmak demek değildir. Çünkü batıda bireycilik daha etkili olmakla birlikte her iki yapıda karışmış bulunmaktadır. Hiç bir ulusu taklit etmekle o ulus olamayız. Yalnız, milliliğimize sarılmaklada olduğumuzdan fazla bir varlığa sahip olamayız. Aydın çevremizde batılılaşmak fikri, ülkemizi batınının meddi ve manevi araçlarıyla donatmak anlamına alınıyor."

"Neden doğu böyle bilgisiz, yoksul ve kötü yönetilir bir durumdadır? Neden batı bunun tam tersidir? Çünkü doğu bütüncü, batı ise bireyci yapının etkisi altındadır.

"Niçin doğuda birey ezildiği halde, batıda artan bir üstünlük kazanmıştır? Science-Sociale bu konunun temelini iniyor. Elde ettiği sonuç şudur: Batı, çağdaş medeniyet araçlarını endüstriyel buluşları, sosyal yapısını kendisi meydana getirmiş ve getirmektedir. İşte mesele bu gücü kazanabilmektir. Bugünkü medeniyetin yalnız gözönündeki eserlerinin

benzerlerini yapmak, onları taklit etmekle onun derecesine yaklaşılmaz, tersine uzaklaşılır."

"Ülkenizi çağdaş araçlarla donatmakta yine kendimizi aldatmak olacaktır. Bu işin temelini öğrenemediğimizden sadece yüzeyden bu araçları ele geçirmekle herşeyi çözdüğümüzü sanacağız."

"Bir yapıdan ötekine geçmek mümkündür. Fakat iki yapı arasındaki ana ayrımları doğuran temel nedenler bilinmedikçe, isteğe bağlı bir biçimde değiştirme mümkün olamaz. Artık Science-Sociale yardımıyla bu ana ayrımları mümkün doğuran temel nedenleri öğrenebilmekteyiz."

"İşte "Sosyal Öğreti" Türkiyenin nasıl kurtarılabilceğini, kurtulması için takibine mecbur olduğu en sağlam ve verimli doğrultuları belirlemektedir."

b- Sosyal Yapımız:

"Düşünürlerimiz sosyal meselemizin yalnız bir eğitim ve öğretim meselesi olduğuna inanmaktadırlar. Batının üstünlüğü bir fikir üstünlüğü sosyal durumumuzda bir bilgisizlik ürünü sayılmaktadır."

"Gerçekten "Maarif" in yayılmasına yardımcı olacak okulların, bir toplumu değiştirebileceği iddiasını doğrulamak için dile getirilen olgulara ilmî bir açıdan bakılırsa, görülürki, bunlar çözümlenmemiş sosyal olaylardan başka bir şey değil."

"Bu yüzden, çözümlene ve sınıflamanın verdiği gerçeğe sorunu açıklamak gerektiği besbellidir." (111)

1- Fikri Kültür ve Sosyal Durum:

"Fikrî yetenek ve gelişmeye belirli bir doğrultu veren, ancak hayatın şartlarıdır. Sosyal teşkilâtı meydana getirense, toplumun izlediği yapı doğrultusunda etkilerine uğradığı çalışma ortamı. Bunun için fikir gelişmelerinde, maddî çalışmanın doğrudan doğruya ve dolaylı olarak etkileri görülür. Doğuda, fikir gelişmelerinin yöneldiği doğrultuyu, çobanlık sanatı ve bütüncü yapı açıklar. Step ve çöl gibi eski dünya'yı boydanboya aşan iki geniş otlak alanı, eski çağlardanberi doğu toplumlarını etkisi altında bulundurmıştır. Kolay bir çalışmanın bıraktığı boş zamanlar hayale dalmaya ve soyut kavramlar üzerinde düşünmeye yol açar.

Bütüncü ailenin verdiği "akıl yürütme" biçimiye, tümden gelimdir. Bu akıl yürütme biçimi, fikrin gözlem ve deney alanında yürütmesine engel olur. Bunun içindirki, doğu'da zaman zaman büyük ticaretin etkisi altında ortaya çıkan Coğrafya, Astronomi, tabii bilimler gibi gözleme dayanan bilgi dalları endüktif (Tüme varımcı) kafanın bulunmayışından ötürü gelişleyememiştir." (112)

Batı'nın yükselişi, İskandinavya'nın bilinmeyen bölgelerinden gelen, bilgisiz, kalabalık ama insanlığın o zamana kadar ulaşamadığı en sağlam tarımsal yapıya sahip bireyci barbarlar tarafından meydana getirildi. İnsanlığa gözlem ve deneyin sağladığı en verimli fikrî gelişimi yaşatan yenibuluşları meydana getiren bu bireyci istilâdır."

2- Okullarımızın Sosyal Yapımızla İlişkileri:

"Köylü ve Kentli aileler çocuklarını bağımsız bir hayata hazırlamıyor. Özel çalışma ve girişkenlikleriyle yükselme gücünü veremiyorlar. Yönetim hayatının özel hayata üstünlük kurduğu her bütüncü toplumda olduğu gibi, bizde de resmi görevler üretim çalışmalarından daha değerlidir. Memleketinizde birbirinin aynı, bir örnek memurlara epeyce rastlanır. Bunun en iyi örneklerinin de tanzimat döneminin memur tipinde görmekteyiz. Tanzimatın mahiyeti, geliri bir merkeze toplayarak, bir memurlar topluluğu meydana getirmektedir."

"...Sabahaddin Bey'e göre Osmanlı toplumunda özelliği bir memur zümresinin tahakkümüydü. Kendi ifadesiyle:

"Kuvve-i icraiye temellük eden o arsızlar kafilesi şahsın her tecelli-i ulviyesine hayvanca saldırıyorlar, Taki darabat-ı istibdat altında hiç bir baş kalkmasın, seviye-î millete herkes hemayan olsun."

"Burada üzerinde durmağa değer bir nokta Prens Sabahaddin'in bizzat "Memur"luğa karşı cephe almasıyla o zamana kadar hiç bir Jön Türk'ün yapmadığı derinlikte bir tenkide tevessül etmesiydi." (113)

Bu konuya değindikten sonra Sabahaddin Bey'in fikirlerini özetlemeye devam edelim. Sabahaddin Bey'e göre:

"Tanzimatla girişilen iş, o zamanki teşkilâtı ve geçerli idareyi toptan değiştirmektir. Gülhane hattında, eski yönetimin tümüyle değiştiri-

rilmesinden söz ediliyor. Bunun için Fransa'da yasa koyucuların ve eski Yunan sitelerinde filozofların siyasal ve yönetimle ilgili kurumları meydana getirmede yüklendikleri görev, bizde de yasa aktarıcılara düştü. Tanzimatla birlikte büyük okullarımızın kuruluşunda başlıyor; bir yandan yeni kurulan makineyi fikir güçleriyle kuracak ve onaracak adamlara ihtiyaç ortada. Bu şartlar altında ortaya çıkan kurumlarda "eğitimin" bir kısım hayatına "öğretim"de teoriler ve kitaplara dayanmak zorunda." (114)

"Tanzimat, ülkemiz içinde, okullarımız içinde gerekli yenilik ve çözüm yollarını getirmemektedir. İlköğretim meselesinde de aynı durum göze çarpmaktadır. İlköğretimden yapamayacağı kadar büyük görevler bekleniyor. Zannediyoruzki bütün dertlerimizin sebebi bilgisizliktir. Bu yanlıştır. İşin doğrusu ise memleketimizde tarımın geri ve ilkel oluşudur"

"Köylülerimizin çocukları genellikle aileleri arasında kalarak, hayatlarını kazanmak için girişkenliklerine değil, ailelerine dayanmaktadır. Bu yüzden bireyci gençler gibi bilgilerini genişletemiyorlar. Tarım ise, satış için değil, özellikle ailenin ihtiyacı için yapılıyor. Bu şartlar altındakimse okuma yazmaya ve bilgisini genişletmeye ihtiyaç duymuyor.

"Ülkemizde tarım geridir. Çünkü çiftçi bilgisiz demek çözüm değildir. Çözüm, öğretim ve eğitimden önce ziraati geliştirmek, çiftçiyi bu konuda ilerletmeye yarayacak teşkilâtlar kurmaktır. Sosyal kurtuluş özel girişkenliğini geliştirmek, özel hayatı düzenlemek ile mümkündür."

"Türkiye'nin sosyal geleceği memur adayı olan aydınların çoğalmasına değil, üretim işlerini girişkenlikleriyle ilerletecek, sosyal çevremizi değiştirecek kişilerin yetişmesine bağlıdır."

3- Mülkiyet Biçimi: Eserinde Sabahaddin Bey bu konuda günları söylemektedir.

"Mülk edinmedeki güvenlik çok önemlidir. Ülkemizin temel ve değişmez bölümü olan köylüler iki çeşit topraktan yararlanarak geçimini sağlar;

a) Bataklık, otlak gibi ortak kamu yararına açık olan topraklar,

b) Tarım yapılan topraklar. Bu topraklar devamlı işlemek gerektiğinde aile cemaatlerince kullanırlar. Köy gibi tarımsal bir cemaatle tarlalarını aileler arasında dağılması ve dağılımın saldırganlarla bozulmaması

için bu cemaatin kesin olarak kendisini temsil eden bir güce ihtiyacı vardır."

"Bizde devletin ilk zamanlarında, toprağın köylülere dağıtılması işini Tımarlı Sipahiler üzerlerine almışlardı. Mültezimler sipahi teşkilâtının tutanamayışı yerine geçen ve tapu idarelerinin ise sipahiler kadar halkla ilgilenmemeleri halkı muhtaç oldukları mufûzdan mahrum bıraktı. Bu durumda devamlı bir buhrana sebep oldu. Köylünün arazisi zor-baların ve eşrafın eline geçti. Hükümet memurları ise bu olaylarda kolay kazanılır bir alet görevi gördüler."

"Dunlara engel olmak için köylünün üretim şeklini değiştirmek, yani ticari bir ziraate doğru gitmek gerekir. Aksi halde gün gelir köylünün toprağı dışarıdan gelen girişken becerikli ecnebilere eline geçer".

4- Yönetim Hayatı Örgütü: Prens Sabahaddin bu bölümde şöyle devam etmektedir.

"Yönetim şekilleri ve bütün genel hayata ait örgütlerin, özel hayatla olan ilişkileri araştırılmadan yapılacak bir inceleme hiç bir anlam ifade etmez. "Merkezcilik" yada "Merkez dışıcılık" adı altında da, kendi kendine var olan bir yönetim biçimi yoktur. Yalnız, özel hayatın bağımsızlık ve dayanıklılıktan mahrum olması merkezciliği, bağımsızlık dayanıklılığı ise merkez dışıcılığı doğurur."

"Bugünkü insanlığın en refahlı ve gelişmiş toplumları olan ve gelecek insanlığa yol açan bireycilerde; bireye özel girişkenliğin kazandırdığı bağımsızlık ve bunun sonucu olarak mahalli hayatın ilgililerce sağlan bir şekilde düzenlenebilmesi, merkezi gücün yetkisini daraltmaktadır".. (115)

"Yani özel hayatın gücü; yönetim erkinin payına düşen görevlerin sınırlanmasını gerektiriyor. İşler, ilgililer ve ilgililerinde en yetkililerince yürütülüyor. Görevler ayrı ayrı kurullara dağıtılmış. Böylece her belirli işe ve sorumluluğa karşılık, belirli her yetki göze çarpıyor." (116)

"Genel işleri etkin bir şekilde dağıtarak köklü bir erk ayırımı sağlayacak özel hayat adamlarının bulunmayışı halinde işe, genel işler

toptan merkezin eline düşerek yönetim erkinin ve egemenliğin tek elde, ya da zorbalık kurulu elinde merkezleşmesi zorunluluğu ortaya çıkıyor." (117)

"Görülüyorki merkez dışıcılık, diğer bir deyimlede halkın kendi kendini yönetmesi, bireyci toplumların yönetim hayatını doğurur. Milli egemenlikse (Merkeziyet) bütüncü kafalarda meydana gelen kısır bir kurumdur. Bu yüzden hükümdarın saltanatıyla, mülletin egemenliği aynı sonuca yani "istibdat" ve "çöküş"e varıyor."

"Tanzimattan önceki ve sonrakı mutlak hükümetlerimizde, meşrutî ve parlementer hükümetlerimiz aynı özellikleri taşıdıklarından, aynı düşme tehlikesiyle karşılaşmışlardır."

"İşte pek açık bir şekilde görülüyorki umumi hayattaki gerçek ilerleme ne meşrutiyetten ne parlementerlerimizden nede cumhuriyetten doğmaktadır. Belki özel hayata güç ve düzen veren ferdi girişkenlikten meydana gelmektedir. Halbuki özel hayatın önemini anlamayarak kavimleri ancak siyaset ve kamunla yürütülebileceğini sanan bizim gibi bütüncü cemiyetler her gün sarsıntıdan sarsıntıya düşüyorlar."

"Demekki "Tanzimat" yönetim hayatımıza bireycilik yönünden bir şey kazandırmıyor. Çünkü özel hayat eski durumdadır. Tanzimat'ın meydana getirdiği teşkilât, bütüncü yapının yönetim hayatına verdiği üstün durumu ve güçsüzlüğü göstermektedir."

"Kısacası, yönetim hayatı teşkilâtı, her zaman ve her yerde özel hayatın şartlarına ve icaplarına bağlı bulunmaktadır. Bunun için idarî ve siyasî ıslahat başlı başına çözülemez."

5- Politika ve Asker Çevresi: Sabahaddin Bey bu konudaki fikirlerini şöyle ifade etmektedir.

"Subaylar, yargıçlar, sivil ve öğretim alanındaki memurların ülkemizdeki mevkileri birbirlerinin aynı; bunlar politikayla uğraşmasın demek, ülkenin yönetimi onların eline düşmesin demektir. Oysa yönetim hayatının özel hayata üstünlüğü üzerine kurulacak olan bütüncü bir ülkede, bu yönetim zorunlu olarak memur sınıfının eline düşüyor. Yönetim hayatının bu uğursuz baskısından doğan ezilmeler, kötü kullanımlar ve

şartılar ise yine çok zorunlu olarak tepki yaratmada ve sosyal hayatta hiç bir değişmeye karşılık olmamak üzere sürekli siyasî boğuşmalara yol açmaktadır."

"Bu boğuşmalara tabii olarak ordu da karışır; çünkü memur sınıfı içinde özellikle savaş için hazırlanmış kısım o dur."

"Bu yüzden ordunun iç politikayı düzenleyecek "Nazım-ı siyaset" bir mevkiî olması, meselâ; bir zamanlar denildiği gibi "Meşrutiyet" in gözcüsü olması, yani hükümetin orduya dayanması toplumumuzun güçsüz bir sosyal örneğe bağlılığına bir kanıttır." (118)

"Bir toplumun dış politikasında yalnız askerliğe dayanması, o toplumun yayılma ve gelişme yeteneği yönünden güçsüz bir sosyal örneğe bağlı olduğunu gösterir. Bu iç çöküşü de hızlandırmaktadır."

"Öyle ise ülkenin kurtarılması için özel hayatımızın desteklenmesinden, yönetim hayatımızda, bizi aynı amaca ulaştıracak hareket yolunu izlemekten; kısaca, sosyal ereğimizi değiştirecek yeni bir anlayışla çalışmaktan başka çıkar yol yoktur." (119)

c) Yeni Doğrultu:

1- Yereysel Hükümetler: Bu başlık altında Sabahaddin Bey şu fikirleri ortaya koymaktadır.

"Yönetim örgütü, merkezin vereceği buyrukları ülkenin her yönüne yayma ilkesine göre değil, her belirli işe karşı sorumlu ve yetkili bir yönetim kurulu meydana getirmek ilkesine göre düzenlenmelidir."

2- İnzibat: Sabahaddin Bey'e göre;

"İnzibat kuvvetlerinin halkın hukukunu korumayı gerektirdiği gibi yapabilecek şekilde düzenlemeleri yereysel hükümetlerin görevi olmalıdır."

3- Adliye: Yine Prens Sabahaddine göre:

"En yüksek sorumluluk duygusunu gerektiren mevki yargıçlıktır. Sorumluluk duygusu ise ferdi bağımsızlığın sonucudur. Fakat yargıçların sorumluluk duygusu taşıyarak hareket etmeleride bir sosyal yapı sonucudur. Hukukun dokunulmazlığını en güvenilir şekilde yüklenen adliye teşkilâtı,

özel hayatta kazanmış oldukları seçkin mevki ile sağlam bir vicdan bağımsızlığı kazanarak çevrelerine huzur ve güven sağlayacak kişilerin elinde olmalıdır."

"Bugün bile, ülkemizin yörelerinde çevresindeki kişilerin saygı ve güvenini çekecek bir sosyal mevkide bulunan ve onların hakemliği görevini tabii olarak üzerine alacak bir takım kişiler vardır. Bu kişiler, belli ve küçük sorunların çözümü için hükümetçe "Sulh yargıncı" olarak atanabilirler. Böylelikle, adatin yerine kolaylıkla ve hızla dağıtılması için özel hayatta sivrilmiş kişilerden yararlanma yoluna gidilmiş olur." (120)

"Adli teşkilât şu ihtiyaçlara cevap vermek mecburiyetindedir.

- a) Hâkin, adalet isteyenlere mümkün olduğu kadar yakın olmalıdır.
- b) Mümkün olan süratle hak yerine getirilmelidir.

Bunun için de mahkemelerin dağılma şekli tecrübi usulden doğacak hususi kamunlara tabi olmalıdır. Bu maksatlarını temin için adli teşkilâtı yeknesaklıktan kurtararak, ihtiyaca uyacak bir şekilde temin etmek gerekir." (121)

Bundan sonra diğer komularda da Sabahaddin Bey şunları söylemektedir.

4- Mülkiyet:

"Mülkiyet meselesinin sosyal çözüm yolu, etkin bir çalışmayla, ortak mülkiyetten hususi mülkiyete geçmektir. Tasarrufun idarece sağlanmasına gelince;

- a) Tapu dairelerinin toprak ve mülk sahiplerine en fazla kolaylık sağlayacak şekilde çoğalıp dağıtılması,
- b) Tasarruf hukuku ve vergide temel olacak kayıt ve belgelerin sağlanması için genel sayımın yapılması,
- c) Bu işlemleri yapacak kurulların teşkil edilip, yönetimin bunlara bırakılması gerekir."

5- Ülke Servetinin İşletilmesi ve Bayındırlık:

"Yönetici gücün özel girişkenliğe teşvik etmesi gerekir. Ülke servetinin işletilmesi için, bayındırlık işleri konusunda özel girişkenlik kolaylaştırılmalıdır. Oysa devamlı engellerle karşılaşmaktadır. Ülke servetini işletmeye yarayacak çalışmalar ferdi girişkenliği değil, merkezdeki politika akımlarını besleyecek bir şekil alıyor."

"Doğrudan doğruya hükümetin girişimine kalan bayındırlık işleri ve ülke servetlerinin işletilmesi yereysel hükümetlere verilmelidir."

6- Öğretim ve Okullar:

"Sosyal ilerleme monoton bir öğretimle sağlanamaz. Öğrenim, günümüzün ihtiyaçlarını karşılayabilmek için, kişiliğin gelişmesini sağlayacak etkili bir eğitimin yardımcısı olmalıdır. Okulların yönetiminde de amaç; kendilerini yaşatacak yolları ve dayanakları, hükümet dışında bulabilmelidirler. Okullar, yönetim teşkilâtının bir bölümü olmak yerine, ailelerin çalışma hayatının yardımcıları olmalıdır."

"Bunların temini için genel okulların kurulması ve yönetimlerin yereysel hükümetlere bırakılması ve böylece devlet memurlarıyla, özel hayat adamları arasında bir uyum meydana getirmek gerekir."

7- Maliye

"Yereysel hükümetlere verilecek yetkilere karşılık olmak üzere, her ilin bölgesel bir bütçesinin bulunması gerekir."

"Taahhüt araçları artırılarak ekonomik değiş-tokuş kolaylaştırılmalıdır. Böylece vergilerin sağlam ve adaletli bir şekilde gelişmesi sağlanacaktır."

8- Düzenleme Kuralları:

"Genel işlerin bölgesel ve sosyal şartlara göre ayrılması gereklidir. Her yerin yönetimi tek kalıba uydurulursa yereysel ihtiyaçlara ters düşen bir şekilde hareket edilmiş olur. Bunun için iller özellik ve şartlarına göre düzenleme bölgelerine ayrılmalıdırlar. Her bölge için bir düzenleme kurulu meydana getirmelidir."

Son bölümde ise Prens Sabahaddin şöyle der:

d- Özel Hayatın Düzenlenmesi - Ana Doğrultu:

"Bütün sosyal problemler yapı sorunundan meydana gelmektedir.

Bundan şu ana doğru ortaya çıkar; Bütüncü yapıdan bireyci yapıya geçmek, bunun için önce toplumumuzun kız ve erkekleri bireyci yapıya göre eğitilmelidirler. Bunun içinde şu hususlar gereklidir:

1- Science Sociale'in bireyce eğitim üzerindeki çalışmalarından ve İngilizlerin Puplie School'undan esinlenerek kurulacak okullara işinin ehli öğretmenlerin getirilmesi,

2- Geçenlerde bireyci kişiliği yaratmak için Anglo-Sakson eğitim çevresinden, özel hayatlarının aile ve çiftlik gibi kurumlarından yararlanılması,

3- Bu yollarla yetişen gençlere verimli çalışma şartlarını sağlayacak kolaylıkların gösterilmesi.

Sabahaddin Bey sözlerini şöyle bitirmektedir:

Bireyci eğitimle donatılmış olan aileler ve yalnız onlarca girişilebilecek bu bayındırlaştırma-ki topraklarımızın yeni ve gerçek bir fethi olacak-hem kentlileri sosyal bozulmadan politikacılığın zararlı ve ahlâk düşkünü çekime ve çatışmaları içinde yok olmaktan kurtararak verimli ve gelişmiş bir eylem ve çalışma ortamına geçirecek, mutlu bir hayata ulaştıracak; hemde köylülere aralarında kurulması tabii ve zorunlu olan sürekli ilişki ve değişimlerle bu yüzyılın güçlü sosyal akımı karşısında ezilip dağılmaya mahkûm olan bütüncü köylü ailelerimizimizin bireyci örneklere doğru ilerlemesini doğuracak ve düzenleyerek toplumumuzun sosyal ve vicdanî kalkınmasının biricik yolu olacak." (122)

S O N U Ç

1- Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğunu yıkmak, dünya haritasından silmek için, ikili, üçlü, çoklu, gizli ve açık plânlarını hazırladıkları bir dönemde Prens Sabahaddin Bey ortaya çıkar.

2- Abdülhamid'i yıkmak için dış ülkelere kaçan aydınlarla ve azınlıkta bulunan toplumların delegeleriyle fikir birliği içinde faaliyetlerini sürdüren Sabahaddin Bey, yetkisi olmadığı halde bazı Avrupa devletleriyle siyasi ilişkiler kurar. Neşriyat yoluyla değil, yabancı bir devletin müdahalesi ile Abdülhamid'in ancak yıkılabileceği fikrini savunan Sabahaddin Bey, Jön Türkleri ikiye ayırıp müdahaleciler grubunun başına geçer.

Bunaların çok büyük boyutlara ulaştığı bu dönemde, aydınlarımızın bütün tavır ve hareketleri, Avrupa devletlerinin hazırlamış olduğu planların uygulanmasını kolaylaştırmaktan başka ne olabilirdi?

3- İleri sürdüğü ilmi tezleri, Türk toplumundan ziyade azınlıkları destekledi. Bu destekleme Prens Sabahaddin'in düşündüğü gibi olmayıp, azınlıkların kendi bölücü hareketlerine zemin hazırlar mahiyette olmasından dolayıda Türkler arasında pek tutanamadı. Pek tabii bu arada İttihat ve Terakki Cemiyeti ile diğer muhaliflerin Anti-Eropogandalarında etkisi inkâr edilemez.

4- Prens Sabahaddin'in en çok tenkid edilen fikirlerinden biri Adem-i Merkeziyet fikri idi. Gerçekten parçalanmanın eşiğine gelmiş bir ülkede bu fikrin ülkeyi kurtarmaktan ziyade, parçalanmayı hızlandıracağı fikri mantığa daha uygun görünmektedir. Ayrıca ictimâî yapımızdaki değiştirme fikri; ilmî açıdan ele alınırsa uygulamak istediği metod'un akla ters düştüğü hemen görülebilir. Teşebbüs-ü Şahsi (Kişinin teşebbüsü) ferdiyetçi düşüncenin Türk toplumunda ilerlemeyi çabuklaştıracağına inanan Sabahaddin Bey, Anglo-Sakson tipi kişi yetiştirilmesi fikrini ileri sürer. Toplumcu fikrin hayâlcî olduğunu savunur. Bir toplumu her şeyiyle silip, yerine başka bir toplum türü yaratma fikri ve çabası da, prens'in tenkide açık bulunan taraflarından biridir.

5- Le Play'ın kurmuş olduğu Science-Sociale ekolünün temsilcilerinden Edmond Demolins'in 1897 de yazmış olduğu eserden fazlasıyla etkilenen Sabahaddin Bey, Fransa'daki olaylarla Türk toplumundaki olayları terazinin

aynı kefesinde görme gafletinde bulunmuştur. Her iki toplum etnik bakımdan farklılık arzeder. Fransa'da olayların nedeni toplumdaki sosyal yapıdan gelmiş olabilir. Fakat Türklerin meselesi, istiklâlin yok olması veya devam etmesi doğrultusunda kendini göstermektedir. Bu ince ve hassas nokta o zamanın aydınları tarafından görülememiştir.

6- İncelediğim bütün kaynaklarda bir ikiisi istisna, Damad Mahmut Paşa ve oğullarının Avrupa'ya gidiş nedenleri, nasıl gittikleri ve Mısır, Fransa, İsviçre, Belçika, İngiltere, Yunanistan, Fulgaristandaki faaliyetleri, Abdülhamid tarafından izlendikleri ve Prens'in ilmî çalışmaları ele alınmıştır.

7- Ben daha geniş açıdan bu ilişki ve faaliyetleri ele alıp, toplumların siyasî, ictimâî ve ekonômik yapılarının başka toplumlarla ilişki kurarken, ilişki kuracakları toplumlara karşı nasıl bir davranış içinde bulduklarına etki yapabileceğini akıl ve mantık yoluyla tesbite çalıştım.

8- Bu çalışmam bana her toplumun kendi öz bünyesine ters düşmeyecek şekilde uygulamalarla yenileşebileceği ve ilerleyebileceği hakikatini öğretti.

Bununda ancak Eğitim ve öğretimin bünyeye uygun, taklitten uzak bir plân ve programın yapılarak uygulamaya konmasıyla sağlanabileceği bir gerçektir. Prens Sabahaddin Bey, devrine göre daha ileri bir görüş sahibi olmasına rağmen, ilmî sahada yukarıdaki nedenlerden dolayı tutunamamıştır.

9- Prens Sabahaddin'in siyasî faaliyetleri ve hanedan'a bağlı biri olması, Cumhuriyetin ilânıyla birlikte yurt dışı edilmesine ve ömrünün geri kalan kısmında vatanından uzakta tamamlamasına neden olmuştur.

عبد الحميد ثاني

طرفه تبليغ اولونور اوزره احمد پاشا به حكيم اولونور
 2. 30 مائس 1900 تاريخه تفراقاً مركزى اكرام به ده شرح شريف
 بركه كى بر حاليه تغيير شروع همنده امرايتيه معامله كى
 اجراء ده برآه قايغ اوليه جهمى جواباً ميا به اكرام
 اكرام حيدر

Damad Mahmud Paşa'nın verdiği cevabın el yazılı aşkı

ABDÜLHAMİDİ SANİYE

Tarafıma tebliğ olunmak üzere Ahmed Paşaya çekmiş olduğunuz 30 Mayıs 1900 tarihli telgraftanemizi aldım. Ben de şer'i şerifin sizin gibi bir halifei gayri meşrû hakkında emrettiği muameleyi icradan bir an şariğ olmayacağımı cevaben beyan eylerim.

3 Haziran 1900

Damad Mahmud

Damad Mahmud Paşanın ilk mülâkatta Ahmed Celâleddin Paşaya, İstanbula avdet teklifinin yalnız kendisine yapılması kâfi olmadığını ve oğullarına da ayrıca müracaat edilmesi lâzım geldiğini hatırlattığını, Ahmed Celâleddin Paşanın Yıldız Sarayından aldığı müsaadeden sonra, avdet teklifinin beylere de teşmil edildiğini burada işaret etmek isterim. Bu suretle Prens Sabahaddin ve biraderi Lütfullah Beyler, ilk defa siyasi hâdiselere ve memleket mücadelelerine resmen karışmış oldular. Hiç şüphe yoktur ki Damad Paşanın da maksadı bu idi; oğullarına lâyük oldukları ehemmiyeti verdirmek ve onları da sıraya koymak istiyordu.

Ahmed Celâleddin Paşa raporunun hulâsası

Yukarıda bahsettiğim raporun hulâsası aşağıdadır. Buraya iktibas ettiğim cümleler ya Ahmed Celâleddin Paşanın mâruzatı veya Damad Mahmud Paşa tarafından vukubulan beyanatın Sultan Abdülhamide nakledilen şeklidir:

NOTLAR

- 1- Cavit Tütengil, "Prens Sabahaddin (1877-1948)" İ.Ü.Ed.Fak. Sosyoloji dergisi, C.IV-V (1949), SS.185,186
- 2- A.G.M. S.187
- 3- Ahmet Bedevî Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler, İstanbul, Tan Matbaası, 1945, S.65.
- 4- Tütengil, C.A.G.M.S.187.
- 5- A.G.M. S.187.
- 6- Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdas Düşünce Tarihi, C.I.II. İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1966 S.189
- 7- Cahit Tanyol, İctimai Monografi Hazırlıkları, "Prens Sabahaddin", İ.Ed.Fak.Sosyoloji Dergisi, C.IV-V. (1949), S.146
- 8- Ahmet Bedevî Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler, S.68
- 8a- Halbuki, Sabahaddin Bey o tarihlerde evli ve bir çocuk sahibiydi.
- 9- Ahmet Bedevî Kuran, Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Mücadele, İst.Baha Matbaası, 1956. SS. 245-46
- 10- A.G.E. S.247
- 11- A.B.Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler, S.92
- 12- A.G.E. SS.98-99
- 13- A.B.K. Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele S.256
- 14- A.G.E. S.256
- 15- A.G.E. S.263
- 16- A.B.Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler, SS.134-135
- 17- A.G.E. SS. 135-136
- 18- A.G.E. S.137
- 18 a- Bu tabir hidiv hakkında kullanılmaktadır.

- 19- A.B.Kuran, Osm.İmp.da İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücade. S.274
- 20- A.G.E. S.274
- 21- A.G.E. S.274
- 22- A.B.Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki, İst.Tan Matbaası, 1948, SS.179-180
- 23- A.B.Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler, S.151
- 24- Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VIII. Ank.Türk Tarih Kurumu Bakımevi, 1962, S.521
- 25- A.B.Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler, S.152
- 26- E.Z.Karal, A.G.E. C.VIII. S.521
- 27- A.B.Kuran, Osm.İmp.da İnk.Hareketleri ve Milli Mücadele, S.330
- 28- RAMSAUR, E.E.Jön Türkler ve 1908 İhtilâli, Çev.Nuran Ülken, İst. Hilâl Matbaası, 1972. S.96
- 29- RAMSAUR, E.E.A.G.E. S.97
- 30- PAUL FESCH, Costantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid, (Abdülhamid'in son günlerinde İstanbul), Paris; Marcel Rivière, 1907'den, ERAMSAUR, E.E.A.G.E. S.99.
- 31- A.B.Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler, S.170
- 32- A.G.E. S.172
- 33- Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasî Partiler 1859-1952 İST.Doğan Kaşdeğ Matbaası, 1952. S.142.
- 34- RAMSAUR, E.E.-A.G.E. S.104
- 35- T.Z.Tunaya, A.G.E. SS.142-143
- 36- A.G.E. SS.143-144
- 37- A.B.Kuran, Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele, SS.408-409
- 38- A.G.E. S.409

- 99- Yusuf Hilmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, C.II.K.IV.Ank.T.T.K.
Basımevi, 1952, S.135
- 40- A.B.Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler, S.237
- 41- A.G.E. SS.238-39-40-41-42-43.
- 42- T.Z.Tunaya, Türkiyenin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri, İST.
Yedigün Matbaası, 1960. SS.68-69
- 42-a- T.Z.Tunaya, Bu Beyannemenin Bazı Bölümleri A.B.Kuran, İnkılâp Tarihimiz
ve Jön Türkler, SS.260-261'de vardır.
- 43- Y.H.Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, C.I.K.Z.Ank.T.T.K.Basımevi, 1964, S.134
- 44- Kazım Namî Duru, İttihat ve Terakki Hatıraları, İst.Sucuoğlu Matbaası,
1957, SS.34-35
- 45- Sina Akşin, 31 MART OLAYI, Ank.Sevinç Matbaası 1970, S.13
- 46- A.B.Kuran, Osm.İmp.İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücade. S.445
- 47- Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi, C.VII.İST.İrfan Matbaası, 1978,
SS.228-229.
- 48- LEWIS Bernard, Modern Türkiye'nin Doğusu, Çev.Metin Kıratlı, ANK.
T.T.K.Basımevi, 1970. S.214.
- 49- B.Lewis, B.A.G.E. S.215
- 50- A.B.Kuran, Osm.İmp.da İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele, S.463.
- 51- A.G.E., S.463.
- 52- A.G.E. S.464
- 53- Ahmad Feroz, İttihat ve Terakki, 1908-1914 (Jön Türkler) Çev.Nuran
Ülken, İST.Hilâl Matbaacılık Koll.Şti.1971. SS.75-76
- 54- A.B.Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler, S.282
- 55- A.G.E. S.292
- 56- A.B.Kuran, Osm.İmp.da İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele, S.502.
- (56'a) Bubeyannemenin bazı bölümleri, Ahmet Bedevî Kuran A.G.E.S.503 de vardır.

57- Ercüment Kuran, Osmanlılarda Yenileşme Hareketleri "Türk Dünyası El Kitabı" ANK.Ayyıldız Matbaası 1976, S.1012.

(58 a) Ahmet Bedevî Kuran bu konuda, Serdar Sıtkı'nın beyannameleri kendisinden habersiz olup, Mustafa isimli bir şahsa verdiğini bu şahsında kendilerine ihanet ederek beyannameleri Cemal Bey'e verdiğini ve Cemal Bey'inde hadiseden böylelikle haberdar olduğunu söylüyor.

58- Cemal Paşa, Hatıralar, Düzenleyen, Behcet Cemal, İST.Çağdaş Yayınları 1977, S.24.

59- A.G.E. SS.24-25

60- A.G.E. SS.28-29

61- Mustafa Ragıp Esatlı, İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi, İST.Sıralar Matbaası, 1975, S.57

62- A.B.Kuran, Osm.İmp.da İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele B.563.

63- A.G.E.S.563

64- A.G.E. S.564

65- A.G.E. SS.580-581

66- A.G.E. S.581

67- A.B.Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler, S.365

68- A.B.Kuran, Osm.İmp.da İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele, S.619.

69- A.G.E. S.649.

70- Muzaffer Sencer, "Türkiye'nin Sosyal Sorunları Açısından Prens Sabahaddin" Prens Sahahaddin, Türkiye, Nasıl Kurtarılabilir, Çev.Muzaffer Sencer, İST.Ekin Basımevi, 1965, S.22

71- Hans FREYER, İctimaî Nazariyeler Tarihi, Çev.Tahir Çağatay, Ank. İktbal Matbaası, 1977, S.251

72- A.G.E. S.255

73- A.G.E. S.256

- 74- Nurettin Kösemihal Şazi, "Önsöz" Prens Sabahaddin, Türkiye Nasıl Kurtarılabilir. S.9
- 75- RAMSAUR, E.E.A.G.E. S.100
- 76- A.G.E. S.101
- 77- A.G.E. S.102.
- 78- A.G.E. S.103.
- 79- Şerif Mardin, Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908, Ank.Ajans Matbaası, 1964, S.217
- 80- Yusuf H.Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, C.I.K.2 Baskı Ank.T.T.K.Bakımevi 1963, S.273
- 81- A.G.E. S.273
- 82- A.G.E. S.275
- 83- Prens Sabahaddin, "Gençlerimize Mektup, "Terakki No: 1 Nisan 1906, S.9 dan Şerif Mardin A.E.E. S.221.
- 84- Yusuf Hikmet Bayur, A.G.E. C.I, K.1. SS.275-276
- 85- A.G.E. S.273
- 86- A.G.E. S.282
- 87- A.G.E. S.285
- 88- A.G.E. S.285
- 89- A.G.E. SS.285-286
- 90- A.G.E. SS. 286-287
- 91- A.G.E. S.294
- 92- A.G.E. S.294
- 93- A.G.E. S.295
- 94- Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt II. K.4. S.95
- 95- A.G.E. S.95
- 96- A.G.E. S.96.

(96 a) Sabahaddin Bey "Cismanî"yi Lâik, ve "Ruhanî"yi Teokratik ve
Dinî anlamlarında kullanmaktadır.

97- A.G.E. S.97

98- A.G.E. SS.57-58

99- A.G.E. S.118.

100- A.G.E. S.118.

101- Bunlar:

- 1- Teşebbüs-ü Şahsî ve Tevsîî Mezuniyet Hakkında Bir İzah
- 2- Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-î Merkeziyet Hakkında Bir İzah
- 3- Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Sonuncu Bir İzah Adlarını
Taşımaktadır.

101- Ziya Hilmi Ülken, A.G.E. S.545

102- Prens Sabahaddin, Türkiye Nasıl Kurtarılabilir, Çev.Muzaffer Sencer,
İST.Ekin Basınevi 1965, SS.33-34

103- A.G.E. SS.34-35

104- A.G.E. S.35

105- A.G.E. S.36

106- A.G.E. S.38

107- A.G.E. S.39

108- A.G.E. S.40

109- A.G.E. SS.40-41

110- A.G.E. S.42

111- A.G.E. SS.46-47

112- A.G.E. S.47

113- Mardin, Şerif A.G.E. S.219

114- Prens Sabahaddin, A.G.E. S.49

115- A.G.E. S. 54

116- A.G.E. S.54

117- A.G.E. S.55

118- A.G.E. S.57

119- A.G.E. S.58

120- A.G.E. S.60

121- Cahit Tanyol, A.G.E. S.171.

122- Prens Sabahaddin A.G.E. S.64

SON

BİBLİYOGRAFYA

A- KİTAPLAR:

- AHMAD, FERÖZ; İttihat ve Terakki 1908-1914 (JÖN TÜRKLER) Çeviren
Muran Ülken, İST.Hilâl Matbaacılık Koll.Şti. 1971
- AKŞİN, Sina; 31 MART OLAYI, WNK. Sevinç Matbaası 1970
- BAYUR, Yusuf Hikmet; Türk İnkılâbı Tarihi, C: 1 K: 1 II.Baskı Ank.
T.T.K.Basımevi 1963
- BAYUR, Yusuf Hikmet; Türk İnkılâbı Tarihi, C.1. K.2 Ank.T.T.K.Basımevi
1964
- BAYUR, Yusuf Hikmet; Türk İnkılâbı Tarihi, C.II.K.IV. Ank.T.T.K.
Basımevi 1952
- CEMAL PAŞA; Hatıralar, Düzenleyen: Behcet Cemal İST.Çadaş Basımevi, 1952
- DANIŞMENT, İsmail Hamı; 31 Mart vak'ası
- DURU, Kâzım Nami; İttihat ve Terakki Hatıralarım, İST.Sucuoğlu Matbaası,
1957
- ESATLI, Mustafa Ragıp; İTTİHAT ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi, İST.
Sıralar Matbaası 1975
- FREYER, Hans; Çağatay, Tahir; İctimaî Nazariyeler Tarihi III.Baskı Ank.
İkbal Matbaası, 1977
- KARAL, Enver Ziya; Osmanlı Tarihi C.VIII Ank.T.T.K.Basımevi 1963
- KURAN, Ahmet Bedevî; İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler, İST.Tan Matb. 1945
- KURAN, Ahmet Bedevî; İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki İstanbul,
Tan Matbaası 1948
- KURAN, Ahmet Bedevî; Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve
Milli Mücadele, İST. Baha Matbaası, 1956
- KUTAY, Cemal; Erens Sabahaddin Bey, İST.Ercan Matbaası, 1964
- LEWIS, Bernard; Modern Türkiye'nin Doğuşu Çev.Metin KIRATLI Ank.T.T.K.
Basımevi, 1970

- MARDİN, Şerif; Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri 1895-1908, Ankara, Ajans Türk Matbaası, 1964
- ÖZTUNA, Yılmaz; Büyük Türkiye Tarihi, C.VII, İST.İrfan Matbaası, 1978
- PRENS SABAHADDİN; Türkiye Nasıl Kurtarılabilir, Çev.Muzaffer Sencer, İST.Ekin Basımevi, 1965
- PRENS SABAHADDİN; İTTİHAT ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar, Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah, İST.Mahmut B. Matbaası, 1327
- PRENS SABAHADDİN; Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-î Merkeziyet Hakkında İkinci Bir İzah, İST.Matbaa-i Kütüphanesi Cihan, 1328
- PRENS SABAHADDİN; 27 Teşrin-i Evvel 328 Tarihiyle Huzur-u Kualla-yı Padışahiye Takdim Edilen Açık bir Azize
- PRENS SABAHADDİN; İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİNİN FIRILDAKLARI Yahut TARİH-İ MATEM, İST. Cihan Matbaası, 1328
- PRENS SABAHADDİN; Teşebbüs-ü Şahsi ve Tevsii Mezûniyet Hakkında Bir İzah, İstanbul, Cihan Matbaası 1324
- RANSAUR, Ernest Edmondson, Jön Türkler ve 1908 İhtilâli, Çev.Muran Ülken İST. Hilâl Matbaacılık Koll.Şti. 1972
- RESNELİ, Niyazi; Balkanlarda Bir Gerillacı Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Bey'in Anıları, Çev.İhsan Ilgar, İST.Hilâl Matbaacılık Koll. Şti. 1975
- SENCER, Muzaffer; Türkiye'de Siyasal Particilerin Sosyal Temelleri, II.Baskı İst. Divan Matbaası, 1974
- TUNAYA, Tarık Zafer; Türkiye'de Siyasî Partiler 1859-1952 İST.Doğan Kardeş Matbaası, 1952
- TUNAYA, Tarık Zafer; Hürriyet'in ilânıE İkinci Meşrutiyetin Siyasî Hayatına Bakışlar, İST.Baha Matbaası, 1959
- TUNAYA, Tarık Zafer; Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri, İST.Yedigün Matbaası, 1960

ÜLKEN, Hilmi Ziya; Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, C.I-II, İST.
Ahmet Sait Matbaası, 1966

B- MAKALELER:

ABİDİN DAVER, "31 Mart vak'asının 42.Yıldönümündeyiz", Cumhuriyet
(13 Nisan 1951)

ABİDİN DAVER, Hareket Ordusu İstanbul'a Nasıl Girmişti?" Cumhuriyet
(24 Nisan 1952)

Ahmet Bedevi Kuran; "Sabahaddin Bey" Resimli Tarih Mecmuası C.VIII
(Sayı: 28 Nisan 1952)

CAHİT TAIRYOL; İctimaî Monografi Hazırlıkları, Prens Sabahaddin"
İ.Ü.Ed.Fak.Sosyoloji Dergisi, S: 4-5 (1949) SS.145-178

CAVİT, Tütengil; "Prens Sabahaddin (1877-1948)" İ.Ü.Ed.Fak.Sosyoloji
Dergisi, S: 4-5, 1949, SS.178- 220

HİLMİ ZİYA ÜLKEN; "Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri" Münzimat 1
İST.Devlet Matbaası, (1940) S.775 v.d.

MUZAFFER SENCER; Türkiye'nin Sosyal Sorunları Açısından Prens Sabahaddin"
Prens Sabahaddin, Türkiye Nasıl Kurtarılabilir'e
Önsöz, İST.Ekin Basımevi (1965) SS.19-30

NEHAD REŞAD; İttihat ve Terakkinin Muhaliflerle Temasları "Cumhuriyet"
(22 Kasım 1946)

NURETTİN ŞAZİ KÖSEMİHAL; "ÖNSÖZ" Prens Sabahaddin, Türkiye Nasıl
Kurtarılabilir'e, İST.Ekin Basımevi, 1965
SS.5-17

TARIK ZAFER TUNAYA; "Jön Türk ve Sosyal İnkılâp Lideri Prens Sabahaddin"
Sosyal Hukuk ve İktisat Mecmuası (Kasım 1948) SS. 119-126

TARIK ZAFER TUNAYA; "31 Mart vak'ası" Vatan, (10 Mart 1949)

TARIK ZAFER TUNAYA; "İkinci Meşrutiyet" Vatan, (23 Temmuz 1950)

ZİYAEDDİN F.FINDIKOĞLU; "Le Play ve Prens Sabahaddin", İktisat Fakültesi
Sosyoloji Konferansları Dergisi, (1962)